

ШЫН

Тускай үндүрүлгө

№35
(18310)

2013 чылдың
МАРТ 26,
вторник

e-mail: shyntuva@mail.ru; shyntuva@yandex.ru;

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

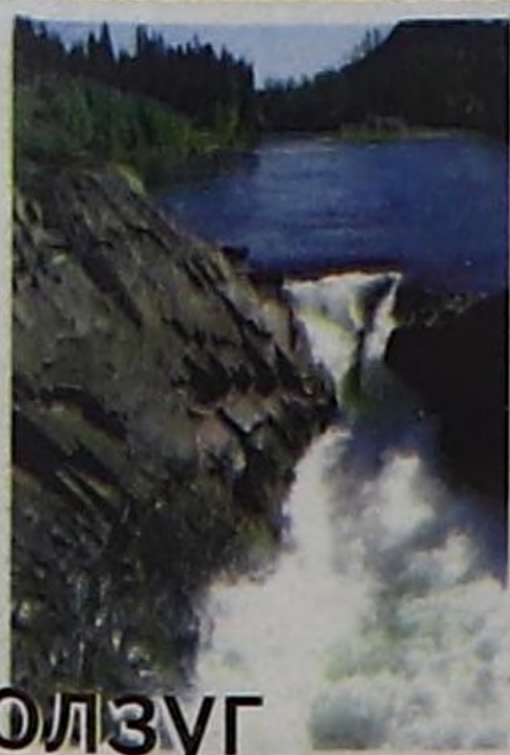
садар өртээ хостуг

<http://shyn.ru>

Тывада сайгарлыкчы чорук

«Чаңгыс суур — чаңгыс бүдүрүлгө»

Долзуг
Тыва чуртум
орунзазы

6

Бизнес
дугайында
«дорт
харылзаа»

7

«Сүбедейниң
өргээзи»

13

Шеверниң
шаңналы —
алдын
чүскүк

РЕДАКТОРНУҢ БОДАЛЫ

Салып алган сорулгазының эчизинге четкен кижилерге өөредиг-чижек.

Тывада сайгарлыкчы чорук бодунуң хире шаа-биле сайзыраңгай деңгелче чүткүлдүг базымнарны кылып чоруур дээрзи кымга-даа билдингир. Кижилер бодунуң сонуургалының аайы-биле амыдыраар арганы дилеп тып ап чоруур. Бир-ле чүүлдү бүдүрүп, көвей кижилерниң сонуургалын чаалап алырда тура-сорук, бурунгаар чүткүл болгаш уран-мергежил херек. Бистин аравыста ындыг ус-шеверлер, «алдын» холдуг кижилер хей болуп турары өөрүнчүг. Ындыг-даа болза, бир-ле чүүлдү холу-биле кылып, тускай бичии бүдүрүлгө деңгелче чедир сайзырадып чоруур улус тарамык байдалда ажил-херезин кылып чоруурлар. Аңаа хамаарышкан чижелер «Шын» солунда болгаш өске-даа информация чепсектеринде хейи-биле чырыттынып турарын номчукчуус эки билер. Бүдүрүкчү болгаш сайгарлыкчы кижилерниң бергелерин алып эртип чорааш, сагыш-сеткилинден эчиз күзелин чедип алганынга улуг чоргааралын солунуң арыннарындан номчуп турар бис. Ол дыка өөрүнчүг. Бодунуң амыдыралда салып алган сорулгазын эчизинге четкен улус өскелерге өөредиг-чижек болуп чоруурлар. Чүгө үлгөргө-чижек болурундан аңгыда үргүлчү деткимчезин

келиринге идегел тыптып келген. Төлевилелдин ачызында амы-хуунда кылып чоруур ажил-херез бир чада көдүрлү берип болур арга херек кырында тыптып келгенинден сонуургал улам күштелген. Сайгарлыкчылар өг-бүлө, кожуун, суур деңгелинге бодунуң шаа-биле сайгарлыкчы чорукче базымнарын эгелеп чорда, күрүнениң негелдези езугаар долдурар доктаал-саавырларны ончалап алырынга безин айлар, чылдар негеттинер. Дүрген-не бүдүрүлгө кезезинче кирер деп четтикпейн турар кижиниң үе-шагын көвей санныг документиленни частырыг чок долдурар үе «сы базып» чоруур. Ооң соонда оларны чөпшээрелдеринге база-ла хуусаа негеттинер. Янзы-бүрү чөпшээрел бээр күрүнө черлерин чаңгыс ай дургузунда-даа эргип четпес. А кажан ажил кылырыл?! Ол саазыннарда чөпшээрел каан кезезинден «ынчап болбас» деп билгилер оранчок хей. Келир үеже чүткүлдүг сайгарлыкчы кижилер бодунуң хуузуна хоойлу езугаар салдыган аяларны оюп эртип чоруурлар. Чежезиниң чилини үстүп, саазындан бүткен шаптаразынарга бастырып алгаш, холу салдыган деп...

Мындыг байдалдарны ажып эртеринге чаа төлевилел дуза кадып келген. Бо төлевилелдин ачызында кожуун-суурларда уран-шевер, ус-дарган, кызымаккай күш-ажылы-биле көскү кижилерни тодарадып

✓ **«Чаңгыс суур — чаңгыс бүдүрүлгө» төлевилелдин ачызында бир-ле онзагай бараанны тодарадып эккээр болза, ол суурну долгандырдык улуг бүдүрүлгени тургузар арга тыптып келир.**

көргүзүп чоруурлар база аравыста бар. Каяа, чүү-даа эрттирерде, дораан-на сайгарлыкчыларга барып чедер-ле болгай бис. Деткимче негеттинип турар чонга дузалааны дээр-ле, сайгарлыкчы кижиниң чедишкенин бизнесте эң-не бедик деңгелде туружун, чуртталгаже ханы көрүжүн, чонга энерел сеткилин, шын медресешкинни көргүзүп турар. Ынчангаш сайгарлыкчылар чонунга хүндүткелдиг кижилер болуп чоруурлар. Ынчалза-даа, кандыг-ла-бир чылдагааннар-биле (азы турар ужурлуг шаптаразына-нары эртип шыдавайн барганындан) чедир сайзыравайн чоруур хууда сайгарлыкчылар чеже деп...

Бо-ла бүгү үстүнде айтылган бодалдарны чаңгыс аайландырар, мөөнөзэр, Тывада шыырак сайгарылга бүдүрүлгелерин тодарадыр, сайгарлыкчыларга чогумчалыг деткимче бээр төлевилел кончуг үезинде тыптып келди. Тыва Республиканың Баштыңы Шолбан Кара-оолдун Дээди Хуралга (парламентиге) берген Айткалында «Чаңгыс суур — чаңгыс бүдүрүлгө» деп төлевилел амгы үеде Тывада эң-не чугула төлевилел болуп турар. Бо хүннерде ук төлевилел чонну мөөнөп, республикавыстың бир кол үзел-бодалы болу берген. Аңаа киржир күзелдиглерниң саны көвүдөп, сонуургалдыг кижилер бүрүзү бизнес-планнарны тургузуп эгелзэн. Тыва бо эгелзешкинден хей-аады көдүрүп, дыка солун чаа дилээш-киннерни чорудуп, Россия болгаш делегей деңгелинге алдаржый бээр төлептиг бир продукция үнүп

тывар байдалдар тургустунган. Чүгө байдал эвес, а херек кырында тыпкаш, оларны кылган кылыгыларын Чазак деңгелинге чедир көргүзүп, таныштырып турар апарган. Ооң мурнунда бодунуң бажыңыга дарганнап олурган ус-шеверниң ажилдарын янзы-бүрү делгелгелерге көргүзүп, ооң бүдүрген кылыгылар бистин республиканы өске черлерге алдыржыдып болур бе дээрзин сонуургалдыг яамыларның тускай мергежилдиг ажилдакчылары санал-бодал эгелзэн. «Чаңгыс суур — чаңгыс бүдүрүлгө» төлевилелдин ачызында бир-ле онзагай бараанны тодарадып эккээр болза, ол суурну долгандырдык улуг бүдүрүлгени тургузар арга тыптып келир. «Чаңгыс суур — чаңгыс бүдүрүлгө» төлевилелдин эң-не кол сорулгазы болгаш келир үеде чедип алып ужурлуг угланышкыны мындыг болуп турар. Тываны өске черлерге төлептиг көргүзүп шыдаптар бараанны азы бүдүрүлгени тургузары. Тус черни сайзырат-пышаан, ажилчын олуттарны көвүдөдир тургузуп, Тывавыстың уран-шеверлерин делегейниң кайы-даа булуңунга алдаржыдыптар кандыг-бир онзагай кылыглар тыптып келир болза, бо төлевилел салдыган эчис-сорулгазын чедип алыр. Ол ынчаар болдуна бээр дээрзинге мен, бодум хуумда, бүзүрээр мен. Тыва чонда мерген-угаанныг, ус-шевер, тура-соруктуг кижилер хей. Амдызында, ону боттандыраарына, чүгө... үе херек болуп турар. Хүндүткел-биле,

Инна ДАМБА-ХУУРАК.

БИЗНЕС КАЙЫЫН ЭГЕЛЭЭРИЛ?

Кижилер бүрүзүнүң чуртталгада сонуургалдары аңгы-аңгы: даараныр, чаза-ныр, чуруттунар, даш чонар, шүлүк, чогаал бижиир, эртем ажылын шинчилээр, онзагай чем кылыр....

Бир-ле чүүлге сонуургал бистин амыдыралывысты солун болгаш хей талалыг болдуруп чоруур. Чижээлээр, мээң эжим уйнуктарына пөстөр артынчылары-биле чымчак ойнарактар даараар, оларның карактарын чинчилер-биле кончуг шалыпкын каастай каапкаш, садыгда садып турар «дильда» дээр пөс ойнаар-кыстан дудак чок белекти уйнуунга даарай тыртып бээр.

Чамдыкта сонуургалдарывыс сайзырап чорза-чорза, немей акша ажилдап алып аргаларны тургузуп бээр болгай. Амгы үеде чогаадыкчы болуру, уругларны янзы-бүрү дылдарга өөредир, сад-огородту тарааш, оон орулга алыры — сайгарлыкчы чорук азы кайы-даа дылда билдингир-биле ажылгап турарывыс бизнес амыдыралдың бир херек болгаш чугула кезээ апарган.

Бизнес кайыын эгелээрил?

РФ-тин Хамааты кодекси (2 чүүлдүң 1 пунктузу) езугаар алып болза, «доктаамал орулга алырынче угланган бот-тускайлаң, түнелиниң кандыг болуру билдинмес ажил-чорудулганы» сайгарлыкчы ажил-чорудулга деп санаар. Ынчангаш, кижилер сонуургалының бизнес апар кызыгаарын чогуур үезинде эскерип, билип чорууру чугула.

Хол-биле кылыр ажилдарның негеттерин болуп бар чыдар хевирлерин чижекке алылы: декупаж (эт-септи, аяк-саваны шимеп каастаары), даараныры, аргыыры, бисерден каасталгалар кылыры, ыяштан дүрзүлөр чазаары... Бо санаашкыннарны чеже-даа чедир уламчылап болур. Бодунуң ажылының түнелдерин өскелерге көргүзүскээр чөп болгай, ынчангаш шевер кижилер боттарының кылган чүүлдериниң чуруктарын Интернетче салып турар. Бир эвес бисерден аргаан курунар таныырыңар кижиге тааржы берген болза, ол садыгла-жыышкыны хоойлу езугаар сайгарлыкчы чорук деп санаас. Оон үндүрүг төлээр база албан эвес.

Бодунуң холдары-биле кылган эвээш санныг кылыгларны садып сайгарыптарынга тускай чөпшээрел негеттинмес болгаш үндүрүг онааттынмас деп түнелди үндүрүп болур.

Бодунуң орулгаларындан

Бир эвес силерниң сонуургал кылып турар ажылыңар (хобби) хей орулга кирип турар болза, ол ажил-чорудулганы хей-ниитиден чажырган херээ чок, оон орнунга ону хоойлуга канчаар дүүштүрериниң дугайында боданза эки. Ону кылыры нарын эвес-тир ийин. Алдынган орулганы чылда бир катал көргүзерин, оон соонда тустус кижилерден тыртар үндүрүгү 13 хуу кылдыр төлээрин Үндүрүг кодексинде айтып каан. Ол дээр-ге күрүнениң тургузуп кааны ыял төлээр төлевири-дир. Душ болуп алдынган орулга бүрүзүңе хыналда чорудары болдунмас. Ындыг турбуже, бодунуң ынак ажылын

кылып турар кижилер Интернетке, солуннарда болгаш журналдарга доктаамал реклама парладып турар болза, хайгаарал органның кичээнгейинче кире бээр. Ону барымдаалаш чамдык кижилер хоойлунуң кезек-чамдызын күүседип турар. Олар орулгалар дугайында кириген декларацияларын алганы арыг орулгазының чүгө кезин айтып турарлар. Ындыг чорук оларга кылып турар ажылын чажырбас, шынчы сайгарлыкчы кижилер деп бодун көргүзөр арганы берип турар.

Мөөнү-биле

үндүрүп турар

Бажыңыга ажилды үр үеде кылып келгеш, «анаа» кижилер болуп артары—озалдыг херек. Ындыг ажилды үндүрүг ажилдакчыла-

Дуктен янзы-бүрү кылыглар.

ры бизнеске хамаарыштырып болур. Баштай ревизорлар кижиниң ажылын хынааш, Хамааты кодекстин негелделерин барымдаалап, сайгарлыкчы ажил-чорудулганың демдектери бар бе дээрзин тодарадырлар. Бүрткедип албайн кылып турар ажил ол кижиниң орулга кирип алып чаңгыс аргазы деп чүвени үндүрүг ажилдакчылары бадыткаптар болза, оон доктаамал орулга апарганының маргылдаа чок бадыткалы апар. Ол ышкаш бизнести хоойлуга чөрүштүр чорудуп турганын бадыткаар чүүлдер ол кижиниң банк агар санындан ушта бижилгелери, хүлээткениниң дугайында ат салган актылары, МИЧ-терге реклама парлатканы, хөлезилел керээлерин чарганы болур. Орулга чок-даа болган дижи, дөмей-ле дүрүм хажыдышкыны деп санаттынар, чүге дээр-ге ол кижиниң түнелдери эвес, арыг орулга алып дээр сорулгалы маңаа хамааржыр.

Хоойлуга чөрүштүр сайгарлыкчы чорук кылганы дээр РФ-тин Кеземче кодексинге-даа (171 чүүл), административтиг-даа кодекске онаап болур. Бизнести күрүнө бүртүкел чокта хуу сайгарлыкчы азы юридиктиг чер болуп кылганы дээр торгаал бо хүнде беш чүстен ийи муң рубль болуп турар. А кеземче херээ оон аар болуп, эдип чазаар ажилдарга болгаш 6 айга чедир шийиттирип болур.

Кижиниң сонуургал ажылы албан-езуунуң бичии болу бербези билдингир. Сонгак кижилер ажылының экономик ажайыктын болгаш бодунуң хоргазын дораан тодарадып давазы билдингир. Бүртүкел бичии үеде дараазында ажылыны кылып болур деп албан-дүк ээлзэннер санап турар: бажың септээр, улус өөредир, прогр тургузар, хол-бут дыргактарын раштаар, хоолгалар кылыр, дык ажылы боттандыраар, чурук тырар, оюн-тоглаа эрттирер, баш таарар, сантехник болгаш электромеханик болур.

Ынчалза-даа чамдык кижилер бо ачы-дузаны чыл-чылы-биле дирип турар. Оларның эвээш кези ону бүртүкелдеп ап турар. Ол чүү ажыктыгыл? Бир эвес сонгак кижилер үлетпүргө хамаар ажилды кылып турар болза, дээр-ге оон эң кол сорулгазы оон азыранып болур ышкаш. Бир эвес ол ажылын бүртүкел

албас болза, ону ажылы чок кижилер санаар апар, күш-ажыл ста база чок болур, оон түнелдер пенсиязынче саналгалар кирбес. хуу сайгарлыкчы кылдыр бүртүкел алырга ол айтырылгар чайга шийтпирлеттине бээр. Ынчан сайгарлыкчы күш-ажыл дептер долдурар, медицина хандырылзын алып, эмнелге хуудустар төледир, пенсияны алып апар.

Черге ажыл

Үстүнде чугаалаан чүүлдер аңгыланыр бир чүүл — черге нагачимис, кат, чечек өстүрүп турар хуу кижилерниң ажил-чорудулга болур. РФ-тин Үндүрүг кодекси езугаар (217 чүүл) хамаатыларны ол категорияларының орулгаларындан үндүрүг тыртпас, чүгө участво 0,5 гадан ашпас ужурт. Бажың чанының участоктарына хей кезиниң хемчээли бо негет деге дүжүп турар.

Көдээ ажил-агыйны кылы чорударынга хандыкшылдыг боттарының шыннын бадыткап ужурлуг. Өстүргени болгаш сакканы дүжүт дээр үндүрүг төлөдизе, сад өстүрүкчүзү тус бот-башкарылга органының, сад огород эштежилгезиниң азы дүктүлүмнүн коммерцияга хамаарыш каттыжышкынының тывыска документилерин ап чоруур болу эки.

Уран СА

Бойдустун күчүзү сиңниккен делгемнер-
т, ховар дээр тускай язы-сөөк чоннуң де-
кээр — Тыва Республика. Ол кайгамчык
араш булуннарлыг, эвилең-ээлдек чоннуң
алгаш өскөлөрүн бодунче чайгаар хаара
түп экээр. Маңаа дыштанылганың база
туризмниң кандыг-даа хевирлерин сайзыра-
ттыр аргалар хөй.

Тываның турисчи ачы-дуза чедирер рыно-
нда «Алаш-Трэвел» турисчи агентилели 13
и дургузунда ажилдап турар. Оон дирек-
тору Наталья Сергеевна Кирова — Тываның
экизм ассоциациясының президентизи, бил-
ниги сайгарлыкчы, оран-шоаа удуртукчу.
Ийгарлыкчы чоруктуң, белең эвес болза,
солун хевирин шилип, хөй чылдарда
инишкениң ажилдап чоруур кижиниң
тырыштыгы харыяларын, үзел-бодалын,
ужун сонуургап көрээлиңер.

«Нарын

үеде ажыттыңан»

«Алаш-Трэвел» дээр республика-
турисчи клувунга үндезилет-
2000 чылда «Алаш-Трэвел»
и агентилели ажилдап эге-
Ол чылдарда чуртка ниити
иктиг байдал нарын турган-
са, улуг шаптаразынар тур-
унениң чөпшээрел бижини
алгаш, хоойлу-дүрүм езугаар
ыс шуудаткан бис. Бир тала-
ыңан хөй туристер чок, ийи
да, туризм дугайында хоой-
га чедимчелиг эвес турган.
ажылдың уг-шин билеп,
п, бөгүңге чедир багай эвес
ерлиг ажилдап чоруур бис».

шыктың дээрзезин

хереглекчиге»

и чериниң ажил-чорудулга-
ыктың дээрзезин хереглек-
п дүрүмге чагыртып турар.
кчиниң негелделери, со-
— бирги черде. «Алаш-Трэ-
ажылдакчылары — туризм
иле бедик мергелдиг,
кулгалыг спортчулар. Олар-
кезиниң чүгле Россияның
аштыкы чурттарның турис-
билер, таныыр аларган.
агаар-бойдузунуң, девис-
тускай талаларын барым-

урисчи эртер оруктарны
арны) ажилдап кылган.
рлардан аңгыда, аъттыг,
гелиг, автомобиль-биле
юрудуп турар. Аңчыларга
лыкчыларга база тускай
ер бар.

ыг найыралдыг,

зүрелдиг бис»

тивте агентилел тургус-
дан бээр ажилдап чо-
илер хөй: жолаачылар,
Хүн бүрүде чаңгыс черге
ы, чыылбайн турзувусса-
Боттарыыс-биле доктаа-

лыгда активчи туризмниң хевирле-
ринден өске, билип алышкынның
азы сонуургал аайы-биле органи-
застан турлар неперенгей апаар.
Чижээлээр, хамнар-биле ужура-
жылгалар азы Тыва-биле таныжыл-
га. Үш чыл бурунгаар Моол күрүнге
хамаарыштыр кады ажилдажылга
эглээн, өскээр чугаалаарга, аалчы-
лар Тыва болгаш Моол-биле чаңгыс
угда таныжып ап болур.

«Идепкейжи туристер —

Россиядан»

Туристтерниң хөй кезин Россия-
ның хамаатылары болуп турар. Ол

мал харылзажып, ажил-херээвис
сайгарып чугаалажып турар бис.
Херээжен улус шуут чок. Ында-
хаа повар кыстар ажилдай бээр,
ынчалза-даа херээжен кижиги өг-бү-
лези, ажы-төлү дээр үр ызырымас
болур. Делегейниң аңгы-аңгы чурт-
тарына аян-чорук кылып чорааш,
эскеримге чолаачы болза чүгле
машина башкаар, повар кижиги чүг-
ле аш-чем белекээр дээр кижиги
бүрүзү бодунуң хүлээлгелерин күү-
седир. А бистиң оолдарыыс — чо-
лаачылар, поварлар, үдекчилеп-даа
шыдаар, бүгү талалыг специалистер.
Чайгы үеде Красноярск, Новоси-
бирск, Москва хоорайлардан немей
үдекчилерни, спортчуларны чалап ап
турар бис. Олар улуг күзелдин-биле
кээп ажилдаар улус.

«Чайгы үе эң

таарымчалыг»

Ажил-чорудулганың эң күже-
нишкениң үези — чай. Май болгаш
октябрь айлар. Кыжын дыңзыг
сооктарда бээр келири берге. Чы-

кончуг өөрүнчүг. Даштыкы чурттар-
дан туристер база хөй. Россияжи
аян-чорукчуларның негелделери
шыңгы болза-даа, оларның-биле
ажылдаары чиник. Санкт-Петербург,
Москва хоорайлардан база ол чоок-
тан туристер аажок идепкейжи. Ты-
ваның чурттакчыларының аразындан
кижилер шуут чок деп болур. Олар
колдуунда даштыкы чурттарже үнүп,
дыштанып турарлар.

«Оруктар болгаш

хандырылга...»

Бир эвес россияжи туристерге
Тываның оруктарының берге бай-
далы чаа чүүл эвес болза, даштыкы
аян-чорукчуларга республиканың
оруктарына чорууру — улуг шылгал-
да. Мөңгүн-Тайга кожуунга хөй катап
доктаап чорааш, 2 хүн дургузунда
чедип алыр.

Хереглекчилерниң хандырылга-
зы — чидиг айтырылганың бирээзи.
Аалчылар бажыңы, чемненер чер-
лер, орук кыдыының хандырылга
черлери ам-даа чогуур деңгелге
четпээн. Харылзаа талазы-биле база
ындыг. Чижээлээр, бир-ле тодар-
гай чагыг кириер дээр шынарлыг
харылзаа чок болганындан баш
бурунгаар кижилерни чорудар апаар
бис. Ол дээрге улуг чарыгдалдар
ышкажыл.

«Кедизин бодап кылыр»

Амгы үеде Тывага туризмни
сайзырадыры-биле янзы-бүрү хем-
чеглерни боттандырып турар. Ажил-
даар күзелдиг, чүткүлдүг болза,
кандыг-даа аргаларны ажыглап
болур. Ынчалза-даа чедер-четпес
чүүлдер ам-даа бар. Сөөлгү чыл-
дарда турисчи баазалар хөйү-биле
туттунуп турар. Оларны чурумалдыг,
каас-чараш бойдустуг девискээрге
ажыдып алырга ол-ла деп бодаар
болза, шын эвес. Бирги ээлчегде
олче кижилер канчап чедип алырын,
харылзажырын шиитпирлээр. Оон
аңгыда чижилгеден сестир боор-
дур. Херек кырында эки шынарлыг
хандырылгалыг турисчи баазалар
көвүдөп-ле турар болза, бистиң
агентилелге дыка таарымчалыг.
Олар-даа, бис-даа орулгалыг болур
бис. Ынчангаш демниг ажилдаары
чугула.

«Бойдузун магадап

ханмас»

Тываже чедип алыры улуг ча-
рыгдалдарлыг, ырак-узак-даа болза,
бистиң аалчыларыыс оон бойдузун

көргөш, шупту бергедээшкенин
уттуптар. Меңгилерлиг Саян дагла-
рынга, Таңды болгаш Шапшал сын-
нарынга хүрээлеткен республикага
четкен кижиги үелерниң аян-чоруун
эрткен дег болур. Күчүлүг Улуг-
Хемниң бажы моон үнген, Альпы
даглары биле Сибирь тайгалары,
элезинниг ховулар болгаш көктүг-
шыктыг шынаалар шупту мында.

Аңаа чергелештир чурттакчы
чоннуң агаар-бойдуска кам-хайыра
чогун маңаа чугаалаксадым. Чыл-
дан чылче бок-сак көвүдөп турар.
Кижилерниң төтчеглекчи хөөнү
чавырлыр тудум, улам улгаткан...
Тоолзуг Тываның сорунзазы — оон
агаар-бойдузу: арыг агаарыыс, но-
гаан тайгаларыыс, ак-көк хемнер,
хөлдөвис мөңгөде эвес дээрзин
утпаалыңар.

«Көдээ туризмни

сайзырадыр»

Сөөлгү үеде туристер көдээ
черниң амыдыралына улуг сонуур-
галдыг аларган. Тыва өггө дүн
эрттирери, национал аш-чемни
чооглаары, инек саары оларга
аажок солун-дур ийин. Ынчангаш ол
талазы-биле шыңгы хемчеглерни
чорудар болза эки деп бодаар мен.
Көдээ туризмни сайзырадырының
байдалдары бар. Изиг күзелдиг,
кызымаккай ажилдаар болза, хөг-
жүлдөгө идегел улуг.

Төнчүзүңде

Материалды төндүрүп тура, Тыва
Республикага туризмни сайзыра-
дыры-биле грантылыг программа,
тускай төлөвилелдер, ачы-дузаны
чаңгыс катап алырының аргалары
көрдүнгөн дээрзин демгелекседим.
ТР-ниң Чазааның Даргазы Шолбан
Кара-оолдун айыткалы езугаар
«Чаңгыс суур — чаңгыс бүдүрүлгө»
деп төлөвилел бо чылын ажилдап
эглээн. Төлөвилел езугаар чүгле
бо чылын безин 20 хире турисчи
фирмалар бүрүткөдир күзелдин
илереткен. Оларның сези тодаргай
чүүлдерни ажилдап кылып алган.
Тыва — ховар регион. Мында шуп-
ту климат куржаглары бар: тундра,
даглар, ховулар, тайга... Оон өске
кайда-даа мындыг чер чок. Чаңгыс
сөс-биле чугаалаарга, туризмни
сайзырадырынга боттуг байдалдар
чайгаар тургустунган, оларны чөптүг,
угаанныг ажыглап, туризмни чогуур
деңгелге чедир хөгжүдери арткан....

Азияна ТАУ.

Чуруктарны солуннуң архивинден
алган.

Туризмде

Айтырыңар,
харыялап берээли

Чээлилерге хамаарыштыр

Чээли дээрге
бо хүнде биче
бизнеске бодунуң
төлөвилелдерин
кыска хуусаада
күүседип алы-
рының дээштиг

аргазы-дыр, чүге дээрге бодунуң
капиталын мөөңнөп алырын-
га хөй үе негеттинер болгай,
а чээлиниң дузазы-биле тран-
спорт аймаан садып ап, чаа
бүдүрүлгени ажыдып, садып ту-
рар бараанының ассортименти-
зин калбартып, шимчевес өнчү-
хөреңгини садып ап азы тудуп
ап болур.

— Биче бизнеске силерниң
банкыңар чээлилерниң кандыг
хевирин сүмелеп болурул?

— «Россельхозбанк» ААН-де
биче бизнеске чээли тыпсырының
калбак аргалары бар, ында аңгы-
аңгы 39 программа ажилдап турар.
Каңы программаны шилип алыры
чээп алган акшаны кандыг сорул-
галарга ажыглаарыңдан хамаар-
жыр. Көдээ ажил-агый бараанының
бүдүрүкчүлеринге садып алганы
өнчү-хөреңгизин долаага салгаш,
көдээ ажил-агый техниказын бол-
гаш дериг-херекселдерин, чер учас-
токтарын садып алырының тускай
программазын саналдап турар бис.
Сезоннуг хову ажилдарын эрт-
тирери-биле биче бизнеске чээли
тыпсырының элээн каш программаларын
«Россельхозбанк» ААН сү-
мелеп турар.

Биче бизнестин «Чедингир»,
«Ажыктыг» болгаш «Хуу овер-
драфт» деп хевирлеринге көрдүн-
ген чаа программалар эң чугула бол-
гаш негеттинип турар аларган. Ол
хевирлерни амгы үениң чээли алык-
чыларының негелделеринге болгаш
херегледеринге дүүштүр кылган.

Ол ышкаш банк өске банкылар-
ның тывысканы чээлилерин кады
акшаландыраар тускай чээли про-
грамманың база сүмелеп турар.

— Бир эвес саарылгада бараа-
нымдан өске долаага салыр чүү-
даа чок кижиги болганымда меңээ
негеттинип турар түңнү бээр бе?

— Ол силерниң дилеп турар
чээлиңерниң түңүндөн хамааржыр.
Биче бизнеске чээлиниң долаа не-
геттинмес ийи: «Чедингир», «Долаа
чок» деп программаларын сүмелеп
турар. Ол программалар езугаар 1
чыл хуусаада 1 млн. түңнүг рубльди
ап болур.

— Бир эвес чээлини беш чыл
хуусаага алган болзумза, ону
хуусаадан эрте үзе төлөп болур
мен бе?

— Чоннуң күзелин болгаш не-
гелдезин барымдаалап, «Россель-
хозбанк» ААН чээлини хуусаадан
эрте төлөп арганы чээли алык-
чыларыңа берип турар.

— Чээли алырының дугайы-
нда шиитпирни хүлээп ап тура,
агар сан ажыдары азы банк-биле
ажылдаар арга-дуржулгалыг бо-
луру албан бе?

— Чээли алырда агар сан ажыда-
ры ыяап күүседир ужуруг негелде-
дир, чүге дээрге чээли акшазын
чүгле агар санче шилчидер. Боду-
нуң доктаамал алганы ийи болгаш
оон-даа хөй чээлини саадал чок
төлөп турган чээли алыкчыларыңа
банк «Идегелдиг чээли алыкчызы»
деп эрге-байдалды тыпсыр, оон не-
гелдезин езугаар ол 3 млн. рубль-
ди 3 чыл хуусаада долаа чокка ап
болур.

БАКАЛАВРИАТ — ХӨЙ ТАЛАЛЫГ ЧАА МЕРГЕЖИЛ

Уениң негелде-зи-биле ийик бе азы сайзыралдың шалыпкын хөгжүлдөзү-биле бе, мергежилдерниң чаа угланышкыннарының ажыттынып турары — бурунгаар базымның бадыткалы.

Чоокта чаа бистин Тываның күрүне университетинде чаа угланышкын аайы-биле специалистер белеткээри-биле «Даштыкы регионнар эртемнери» деп мергежил ажыттынганының дугайында дыңнааш, бүгү кичээнгеимни олче угландырдым. Чаа мергежилдин угланышкынының дугайында тодаргай-биле билеп алыры-биле Тываның күрүне университетинге чедип, ук угланышкынның башкызы-биле ужуражып, тайылбырны алдым. Тодаргай медээни «Бүгү нинти төөгү болгаш археология» деп факультеттин башкызы Елена Валерьевна Айыжы күзелдиги-биле берген.

Даштыкы регионнар эртемнериниң бакалавры деп кымыл? Ол дээрже экономист, географ, языковед, тодаргайлаарга, бакалавр «хөй талалыг» мергежил. Өөренир эртемнериниң даңызы делгем. Регионнар эртемнери (даштыкы регионнар эртемнери) — келир үениң угланышкыны болгаш доозукчулар амыдыралында регионалдыг-даа азы адырлар институтунга эксперт-аналитик, консультант, даштыкы чурттарның төлээ черлеринге азы делегей чергелиг организацияларга референт-очулдурукчу кылдыр чедишкенин депшилгени чедип ап болур аргалыг. Ол ышкаш регионнар эртемнери (даштыкы регионнар эртемнери) Россияның дээди өөредилгезиниң адырында чаа мергежил болуп, ооң тыптып келгени «модага» дүүштүр эвес, а үениң негелдизинге дүгжүп турар. Ол тодаргай регионну, кандыг-ла бир аңгы чуртту азы бөлүк чурттарны шинчилеп өөренириниң чугулазы-биле холбашкан. Регионнар эртемнериниң өөредилгезиниң салдар-хамаарылгалы экономиктиг, политиктиг, культурлуг, шажынчы, социал-демографтыг болгаш оон-даа өске шупту талаларын барымдаалаан болушкуннарның сайзыралын сайгарып база баш удур медээлеп шыдаар специалистер-биле хандырылга-биле тайылбырлаттынып турар. Ынчангаш регионнар эртемнериниң специалистери — күш-ажыл рыногунда чугула херегелде болгаш ажыктыг мергежил. Регионнар эртемнериниң специализи делгем билигилги кижилер болушаан, кайы-бир чуртка хамаарыштыр хөй-ле эргежок чугула талаларын — политикадаа, экономикадаа, чурттагычларның аңгы-аңгы бөлүктөрүнүн төлээлериниң кады харылзаазындаа хамаарыштыр айтырыгларны билир уjurлуг.

10-15 чыл бурунгаар безин «даштыкы регионнар эртемнери» деп терминге хамаарыштыр хөй ай-

тырыглар тургустунуп келир турган. Шынап-ла, «регион» деп сөс хөй-нинтинин үргүлчү ажыглар сөзү турган-даа болза, анаа түңнел сөс кылдыр ажыглаттынып турган. Регион бүрүзүнүн айтырыгларын нинтизи-биле эвес, а аңгы эртемнерге хамаарыштыр, чижээлээрге, экономика, социология, демография дээш, оон-даа өске адырлар аайы-биле шийтирлеп турар.

Тываның күрүне университетинин бүгү нинти төөгү болгаш төөгүлүг археология факультетинин кафедразының баазында «Даштыкы регионнар эртемнериниң» талазы-биле бакалавриат 2011 чылда ажыттынган. Мергежил белеткелиниң адырының аайы-биле Моолду шилип алган. Бо мергежилдин 1 дугаар курузунун студентилери этнографтыг практика эрттери-биле Моолдун Ховд аймаанче чорааннар. Студентилер тус черниң аймааның Ак-Эрик деп черинде чурттап турар тываларның аалынга бир ай дургузунда бистин ада-чуртчуларывыстың езу-чаңчылдарын болгаш амыдыралын өөренип көөр аргалыг болган. А бо чылын олар Моолдун Ховдунун күрүне университетинге очулга практикасын эрттирип чоруурлар.

2012-2013 өөредилге чылында «Даштыкы регионнар эртемнериниң» талазы-биле бакалавриат мергежилче ийи дугаар бөлүктү алган. Мергежил белеткелиниң адырының аайы-биле Кыдатты шилип алган. 2012 чылда Тываның күрүне университетиде Кыдаттын Соңгүчөөн педагогика университети-биле

✓ **Даштыкы регионнар эртемнериниң бакалавры деп кымыл? Ол дээрже экономист, географ, языковед, тодаргайлаарга, бакалавр «хөй талалыг» мергежил.**

өөредилге адырында кады ажылдажылга дугайында дугуржылганы чарган. 2014 өөредилге чылында 2-ги курстун студентилери «Даштыкы регионнар эртемнериниң» угланышкынының белеткелин Кыдатка россияжи-кыдат өөредилге программасы-биле бир чартык чыл дургузунда өөредилгезин уламчылаар.

Тыва Республиканың иштиги күш-ажыл рыногунун байдалының анализи-биле алырга, даштыкы регионнар эртемнериниң угланышкынының специалистерин — Тываның Моол-биле кызыгаарында турары-биле болгаш, ооң иштиги экономиктиг харылзааларын калбартыры-биле, эксперттерни, аналитиктерни, консультанттарны, делегей чергелиг класстың очулдурукчуларын белеткээри негеттинип турар.

Республикада Кыдат болгаш Моол-биле садыг-экономиктиг, культурлуг база гуманитарлыг харылзаалар сайзырал хөгжүп турар. Кады ажылдажылга-биле чылдыңна ужуражылгалар, садыг-делгелге хемчеглери, кызыгаар чанынга чаңчылчаан садыглажылганы эрттирип турар. Тыва бодунун кыдыг-кызыгаарда турар чери-биле бизнес адырында, ооң ишинде Моол

Елена Валерьевна Айыжы студентилери-биле.

болгаш Кыдат-биле экономиктиг харылзааларның хөгжүлдизинге сонугалдыг улуг бизнес-биле сонугалды хаара тудуп турар. Ол ышкаш республикада регионнар эртемнериниң специализиниң күш-ажылының болгаш билииниң кол адыры болуп турар туристичи бизнес база сайзырап турар.

Чаа мергежилдин бир дугаар бөлүүнүн башкызы Елена Валерьевна: «Ийи чыл бурунгаар, 2011 чылда, ТывКУ бакалавриат телевилелинче кирген. Ооң ужуру — Тывага бо хүнде кандыг мергежилди улусту өөредип белеткеп болурул. «Даштыкы регионнар эртемнери» деп бакалавриатты шилип

биле культурлуг харылзаалар (Кыдат, Моол) хандыраарының талазы-биле организас-коммуникативтиг ажыл-чорудулганы база даштыкы чурттарның болгаш регионнарның культурлуг ажылын, оларның Россия-биле харылзааларының, экономиктиг, политиктиг тургузуларны сайзырадыр угланышкыннарны медээлээрин болгаш экспертизанын талазы-биле информастыг-аналитиктиг ажыл-чорудулганы чорудар дээш, оон-даа өске. Ынчангаш бистин доозукчуларывыс күш-ажыл рыногунда шыңгы чижилгелиг боол болур аргалыг» деп тайылбырлаан.

Бир дугаар бөлүктүн, амгы үеде 2-ги курстун студентилери 1-ги курс соонда Моолдун Ховд аймааның Ак-Эрик деп черинге практикасын эрттирген деп үстүндө айыттым. Ам оларның бодалдарын база бараалгаттывыс.

Чингис Өлет: «Бис бо чаа ажыттынган мергежилдин бир дугаар бөлүүнүн студентилери бис. Бөлүүвүсте 10 кижилер бар. Моол угланышкын-биле өөренип турар болгаш, моол дыл база өөренип турар бис. Өөренип турар эртемнеривис база мергежилвис аайы-биле делегей чергелиг харылзаалар теориязы, төөгүзү, Төп Азияның политиктиг тургузуу дээш, оон-даа өске солун эртемнер хөй. Мен, бодум хуумда, бо мергежилди шилип алган чылдагааным — школага тургаш-ла төөгү, география эртемнерин сонугаар болгаш. Дыка солун мергежилди өөренип ап турарыңа өөрүүр-дүр мен, чүге дизе бо мергежилди доозуп алырга, ажыл тып алыр талазы-биле аргалары хөй болуп турар. Бирги курс соонда Моолга практикавыстан дыка хөй чүүлдерни көрүп, билип алган бис. Келир үеде сорулгам — моол дылды кончуг эки өөренип алгаш, улаштыр өөренип күзелдиг мен».

Ай-кыс Саая: «Мен бо чылын Абакандан шилчилге-биле чаа өөренип эгеледим. Бо ышкаш чаа мергежил ажыттынган деп дыңнааш, сонугалым-биле шилчилди алдым. Маңаа моол дылды, ылангыя эрги моол дылды өөренири меңээ дыка солун. Эрги моол дыл биле амгы үениң моол дылы ара-

зында ылгалдыг. Бис бижип, чучуп, чугаалажып өөренип турар Тываның архив документилери де эрги моол дыл колдалар болганда, бо мергежилвис дыка ажыктыг деп бодаар мен. Олчужу ажылыңа сонугалдыг мен. Ынчангаш университетти доозаачулдурукчу болуп ажылдаарга зелим бар».

Чодураа Ондар: «Бистин билим — практикасын Тываның даштыкы эртемнеринден үнүп, даштыкы чурттарга эрттирип турар бир дугаар бөлүктү Кожавыс Моолдун Ховд аймааның Ак-Эрик деп черге эрттирген практикавыс дыка солун болган. Чурттап турган черивисте амыдырал тудуп чоруур бистин ада-чуртчуларывыстың чуртталгазын сонугап, оларның езу-чаңчылдарын культуразын өөренип шинчиле аргалыг болган бис. Бистин биле улуг-ла ылгал чок деп билдим барык дөмей. Олар тыва дыл билер-даа болза, чүгүле улуг назарлыг егбелери билер бооп турар а өзүп орап салгал арай биле харааданчыг чорду. Бо чылын бис очулга практикасын эрттирер бис. Аңаа колдуунда архив документилери-биле ажылдаар. Бо мергежилди доозуп алгаш, улаштыр маңас угланышкының өөренип бода турар мен».

Студентилер-биле чугаалаан соонда оларның өөредилгезинге сонугалын оларны карактарындан-на эскердим. Чүгү дизе кажан олар өөренип турар мергежилдин дугайында, бир дугаар даштыкыке үнүп эрттирер практикавын дугайында чурттап турда, карактарында «оттап чайынналып турду. Мен бодум безин сонугаарга берген болдум. Шынап-ла, дыка эки угланышкын ажыттынган-дыр деп билдим. Бо мергежилдин дипломун холга алгаш, кижилер бодунун ажыл-хараадаа ажыдып ап болур таарымчалыг аргалыг болур. Чижек кылдыр алыр болза, бистин республикада туризм адыры безин хөгжүлдүрүп ап турар болгай, туризм бизнеси чүгүе ажыдып ап болбас деп. Дыка эки арга-дыр».

Валерия КОНГА

Алдын-Херел АПЫКААН тирттырган чурчу.

«СЕМИР» — «7 ДЕЛЕГЕЙ»

Кадык камгалал адырында

Кызыл хоорайның «Вос-ок» девискээринде «Семир» деп улуг үжүктөр-биле бижип аан эмчи төвүн билбес кижилер боор. Бүгү республикадан чурттакчы чон кээп, укпун ачы-дузанын көрүп, ыргыларының чылдагаанын дарадып, хынадып ап турар.

Пун ажил-чорудулгазының челин, ооң чонну хүлээп ап деңнелин бедиин чаңгыс оокиден дыңнаан мен. ТР-адык камгалал болгаш со-вожүлдө яамызының специа-линиң чугаалап турары-биле «Семир» Тывада эң шы-ан эмчи төвүгө хамааржып Чоннуң хүндүткелин чаалап эмчи төвүнүң ажил-агыын таары-биле чеде бердим. Би-рран-саваже кире бээримге, лиг, чырык, чылыы аажок

болгаш дамыр аарыгларын тодара-дып тывар талазы-биле ажилдаар деп сорулга салдыг турган. Ынчангаш амгы үениң негелделе-ринге дүжүп турар эмчи дериг-херекселдерин бүрүнү-биле садып алган. Бир дугаарында, аңаа хондур-хүнзедир хан базышкыны хынаар херексел хамааржыр. Шинчилгени эртер кижиле, чижээлээрге, эртенгиниң 9 шакта кээрге, аңаа тускай аппарат-ты, (ооргазынга чүктээр), холдарын-га манжеттерни (тускай аппараттың бир хевири) кедирер. Ол кижиле чана бергеш, эртенинде чедип кээрге, аппараттың хондур-хүнзедир тырт-тырган көргүзүлгелеринден аарыгны тодарадып үндүрүп кээр. Чамдык аарыг кижилериниң хан базышкыны чүгле эртенги азы кечээки үеде бедик, а өске үелерде өйүндө болур. Онзагай чүве, аппарат хондур-хүн-зедир кижиниң удуп-даа чыткан үезинде көргүзүлгелерни тодарадып

апар таварылгалар турар. Мындыг таварылгада чүректин ажилының өскерлип турарының бүгү хевир-лерин бо аппараттың дузасы-биле илерединтер. Кижиле хүн бүрүде амыдыралын уунда чорудуп турар үеде аппарат кандыг-даа хала чок чүректин көргүзүлгелерин бижидип турар.

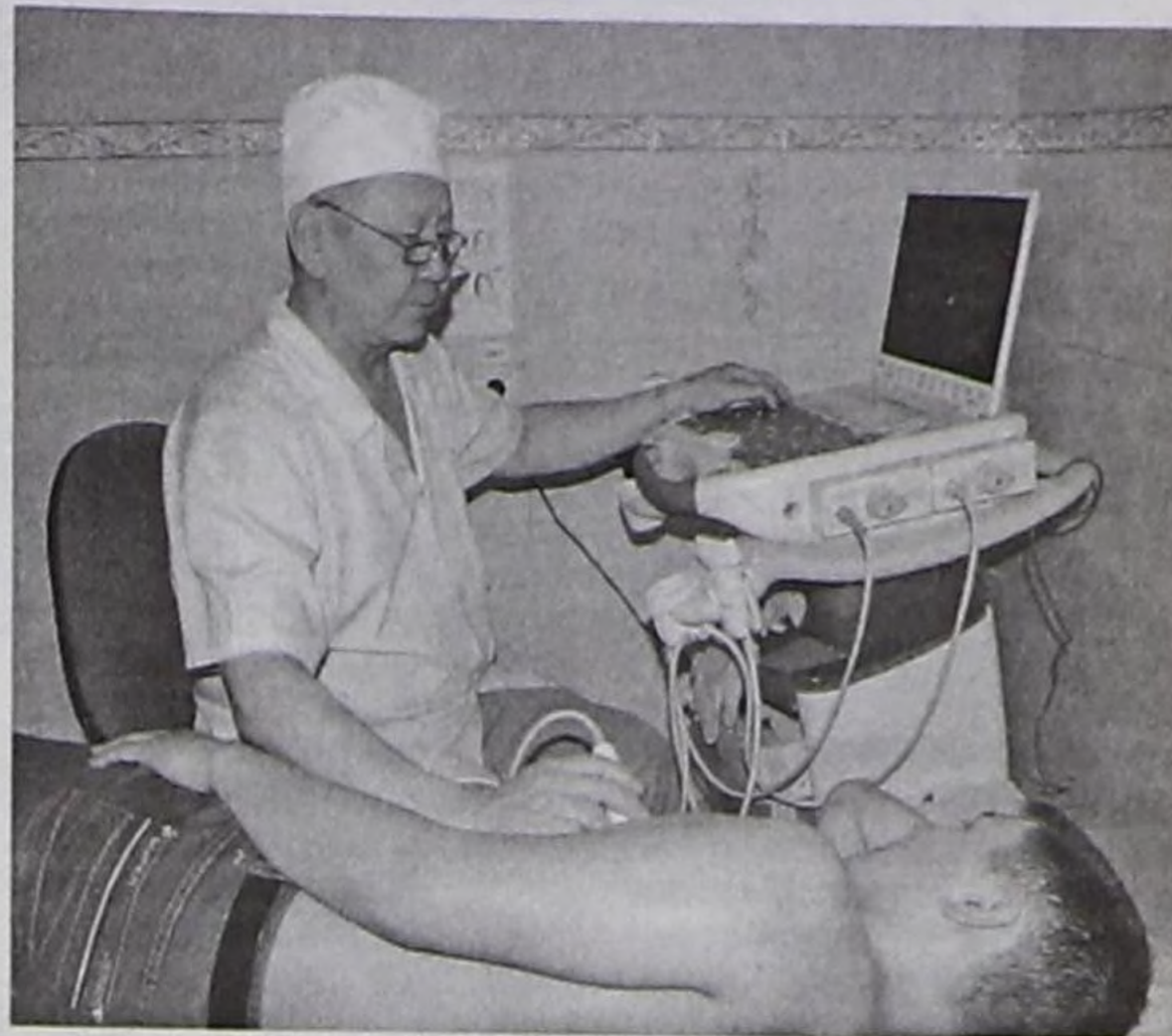
Борис Кожун-оолович шинчил-гени, хынаар янзы-бүрү дериг-херексел-ди көргүзүп, оларның чүге херегин тайылбырлап турарына таарынып, улуг сонургал-биле көрүп, дыңнап тур мен.

Хан базышкыны болгаш чү-рек ажилын хондур-хүнзедир хы-наар дериг-херекселди маргылдаа үезинде спортчуларга шенеп, шин-чилгени чорудуп турганын эмчи чу-гаалады. Ол ышкаш чүрек ажилын хынаар УЗИ-аппарат база бар. Ооң-биле чүректин янзы-бүрү аарыгларын ультразвуктуг шинчилгениң дузасы-биле чорудуп турар. Ол-ла арга-биле буттарның, моюн, баш мээзиниң иштинде дамырларны то-даргай көрүп турар. Бо дээрже ме-дицинада амгы үениң чедишкенин чаа технологиязы-дыр. Республика эмнелгезинде чүгле чыдып эмнедип турар улуска мындыг шинчилгени кылып турар, а хоорайның поли-клиникаларында-даа дамыр хынаар мындыг дериг-херексел чок. Тыва-да чурттакчы чоннуң хан-дамыр шинчилгезин чүгле бо төпте чору-дуп турар. Ол ышкаш чүрек хы-наар тускай программалыг, ультра-звуктуг аппарат өске эмнелгелерде чок. Ынчангаш хынадып кээп турар улустуң саны аажок хөй. Баш бу-рунгаар бижиттирилге-биле безин шинчилер ээлчэн бир ай хире манап болур, чүге дизе, хыналда ажилдың хемчээли канчаар-даа аажок улуг.

Төпке чүгле республиканың эвес, а соңгаар хоорайларның чурт-такчы чону ультразвуктуг шинчил-гени эртип алыр дээр кээп турар. Оозун бодаарга, «Семир» эмчи төвү чүгле Тывада эвес, а соңгаар хоорайларда база билдингир, ооң ажилының деңнели бедик болуп турар. Ультразвуктуг шинчилге ду-гайында арга-дуржулгалыг эмчи мынчаар чугаалаар:

«Бирээде, холдун дамырлары дуна бээр, ийде, буттарда да-мырның алгы бээр дээр ышкаш аарыглар турар. Ол ышкаш кол-дуунда эр улус аарып, буттарының дамырлары дунуп, хан эргилдези чорбайн баарга тыттып кээр ар-теросклероз дээр аарыг бар. Бо аарыгларны ыяк тодарадып, шин-чилгени чорудуп турар бис. Моюн биле баш мээзин хынал көөрге, невропатолог эмчилерге хамаар-жыр аарыглар янзы-бүрү болур. Баш мээзиниң хан эргилдези дески эвес, чамдыкта дамырлар дуна бер-ген боор. Оон аңгыда өкпе аарыг-ларын тодарадып тускай херексел бар, ооң-биле тыныш аарыгларынга база шинчилгени чорудуп турар.

Чүрек биле боостуа безиниң аарыглары кезээде тудуш чоруур. Боостуа безиниң аарыглары дораан

Эмчинин чүрек хыналдазын чорудуп турары.

чүрекке барып дээр. Ынчангаш ал-бан деңге эмнээр ужурулуг. Бо хүнде чүрек болгаш дамыр аарыгларын то-дарадыр талазы-биле шинчилгени бистиң төп чорудуп турар. Эмчи кижиле болганымда, шинчилге ажил-дарын бодум чорудуп турар мен, эмчи сестралары дузалажып турар. Бо беш чылдың дургузунда доктаа-мал хынаттырып кээп турар аарыг улус бар, ынчангаш бо үениң дур-гузунда ажилчын телефонум дугаа-рын солугаан мен. Республиканың чону долгап, таарымчалыг үени шилип, баш бурунгаар бижиттирип алгаш, кээп турар».

Төпте кээп турар шинчилге эртип алыр дээр чоннуң 80 хуузу эмнелгелерден чоруткан бижик-биле, а оларның 20-25 хуузу анаа хынадып алыр сорулгалыг кээр. Эмнелгелерде УЗИ-аппарат бар-

ле тур. Борис Кожун-ооловичиниң үезин тудуп, эпчосунуп тургаш-ла, «Семир» деп сөс кайын укталганын айтырбас аргам чок болду. Кандыг-бир дылдан алган эмнээр тала-зы-биле сөс боор дээр бодалым бадыткаттынмай барды. Бо тала-зы-биле эмчи мынчаар харыылады:

«Семир» дээрже мээр бодумнуң чогаадып алган сөзүм-дүр ийин. Ооң мурнунда нумерология-биле (саннар дугайында эртем) ажилдап турган мен. Амыдыралдан алгаш көөр болза, саннар дыка кол черни ээлеп турар, кижиниң мунуп чоруур машина-балгадының дугаары, хар-назыны дээр, черле өске-даа сан-нар. 10-га чедир саннардан «7» эң күштүг, чедишкенин сан болур. «Мир» дээрже тыва дылда «деле-гей» дээр сөс, ынчангаш «Семир» дээрже «7 делегей» дээр, сөс орту-

Ийи дугаарында, чугула дериг-херек-селге чүрек хынаар аппарат хамаар-жыр. Ооң адын Холдер-ЭКГ дээр. Бо де-риг-херекселдин дузасы-биле чүректин хондур-хүнзедир ажилын хайгаарап болур.

даа болза, талон-биле хүнде чү-гле 10 хире кижини эрттирер. А бо төпке улусту хүнзедир хүлээп алыр болгаш кайнаар-даа барбайн, хары угда янзы-бүрү талаалыг бөлүк шин-чилгени эртип алыр аргалыг. Улга-ды берген хоочуннардан эгелээш, школа назылыг уруглар, божуур херээженнер, шериг азы соңгаар өөренип чоруур дээр студентилер дээр, төпке шинчилге эртип алы-ры-биле кымнар-даа келир.

Бо-ла бүгү дериг-херекселди кайын чагыттырып, садып ап ту-рарын Борис Кожун-ооловичтен сонургал айтырамын, ол Мос-ква, Нижний Новгород, Санкт-Петербургтан чагыттырып ап ту-рарын чугаалады. Үрели берген дериг-херекселди база ук хоорай-ларда септелге сервистеринче чо-рудуптарга, оларны септээш, дедир эккээр. «Семир» эмчи төвү Крас-ноярскиниң эмчи университетиниң баазындан ажилдап турар.

Эмчи-биле чугаалажып олура-рым аразында баш бурунгаар би-життирип алган чон шагында кээп-

зунга ийи «м» таарышпас болурга, анаа чогаадып кааным ол».

Борис Кожун-ооловичиниң өг-бүлөзи — база эмчилер. Өөнүң ишти Зинаида Ооржаковна — «мал-чыннар эмнелгези» деп адаарыыс республиканың №3 эмнелгезинде физиотерапевт эмчи, улуг уруу — ТР-ниң ИХЯ-ның эмнелгезинде, би-чин уруу банк шугумунда ажилдап турар.

Бистиң республикада мын-дыг бедик деңнелдиг, чедимчелиг ажил-агылыг эмчи төвү бары чоргааранчыг. Борис Кожун-оол-ович ышкаш чоннуң кады дээр бүгү назынында ажилдап келген эмчилер республикада эвээш эвес. Оларның ачызында бо хүнде дыка хөй аарыглар чон ортузунда непте-ревейн, шын тодараттынып турар. «Семир» эмчи төвү шын эмнээш-кинче угланган эки байдалды тургу-зуп турар бүзүрелдиг эмнелге чери дээрзин билеп алыры чугула.

Алдынай БАДЫ-ХОО.

Алдын-Херел АПЫКААНЫҢ тырттырган чуруктары.

Борис Кожун-оолович чурттакчы чонга таарымчалыг байдалдарны тур-гузуп, аарыг кижилерге дузаны көргүзе-ри-биле 2007 чылда бо төптү ажыдып алган. Оон бээр, 5 чылдың дургузунда, республиканың чону чүректин болгаш дамырның бұрун хыналда-шинчилгезин эртип ап турар.

эмнелге чери тускай арыг-ле өске албан черлерин-алып турарындан ийикле, агаарын тынарымга бе-тускай, онза арыг ышкаш ыды.

эмчи сестразы аныяк кыс-аш, удуртукчузу кол эмчиге-рди. РФ-тиң кадык камга-тергини, ТР-ниң алдарлыг ызы, медицина эртемнери-идады, арга-дуржулгалыг, дээр кардиолог (чүрек эм-ис Кожун-оолович Күдерек кыл-агылының дугайында-гей тайылбырлап берди. Кожун-оолович чурттакчы аарымчалыг байдалдарны аарыг кижилерге дузаны и-биле 2007 чылда бо-дып алган. Оон бээр 5-ургузунда республиканың эктиң болгаш дамырның налда-шинчилгезин эртип-Эмчинин чугаалап тура-алырга, төптүн ажилын-элеп тургаш, чүгле чүрек

үндүрүп эккээр. А чамдык улус эмнелгеге кээрге, ханының ба-зышкыны өйүндө болур, а кажан олар эмнелге оран-савазындан үнүп кээрге, хан базышкыны катап көдүрүп эгелээр. Мага-бөттүн эмчи кижиниң мурнунга азы эмнелге че-ринге өскерлип турары ол-дур ийин. Ынчангаш бо аппарат кандыг-даа үеде хан базышкыны тырттырып турар болгаш аарыгның кол чылда-гаанын, шын диагнозун тургузуптар.

Ийи дугаарында, чугула дериг-херекселге чүрек хынаар аппарат хамааржыр. Ооң адын Холдер-ЭКГ дээр. Бо дериг-херекселдин дуза-зы-биле чүректин хондур-хүнзедир ажилын хайгаарап болур. Эртен эрте, дүшпө, кечээ, чем чигениниң азы аар ажил кылганының соонда, чүректин канчаар ажилдап тура-ры бүрүнү-биле көстүп турар. Чү-рек шын эвес ажилдап, ооң согуу өскерлип, дүргөдей бээр. Чамдык аарыг улустуң чүрээ анаа тургаш, хенертен диртиледі сога бээр азы чамдыкта чүрээ турупкан ышкаш

Медицинский центр «СЕМИР»

Медицинский центр «СЕМИР» проводит исследования:

- исследования сердца.
- исследования сосудов конечностей.
- исследования сосудов головного мозга.
- исследования сосудов конечностей.
- исследования сердечного ритма.
- мониторинг ЭКГ (Холтер).
- мониторинг артериального давления.
- экспресс-диагностика патологий сердца.

«Дорт харылзаада»: Тывада сайгарлыкчы

Рынок экономиканын чугула бир кезээ — сайгарлыкчы чорук азы бизнес бистиң республикада шапкын хөгжүлдө кирген кол адыр. Тываның Экономика яамызының берген медээзи-биле алырга, республикада 11878 сайгарлыкчылар бар. Ол дээрне 140 хире — биче хевирниң, 1315 биче болгаш 20 хире ортумак бүдүрүлгелер база 10403 хууда сайгарлыкчылар-дыр.

Хереклекчилерниң эргелерин камгалаар база кижиниң чаагай чорууну камгалалын хайгаараар федералдыг албанның Тыва Республикада эргелелиниң башкарыкчы специалисти
Ненила Валерьевна Ондар.

Юрий Ооржак:

— «Хереклекчилерниң эргелерин камгалаар дугайында» хоойлу езугаар хыналданы бистиң хереклекчилерниң эргелерин камгалаар база кижиниң чаагай чорууну камгалалын хайгаараар федералдыг албанның специалисти чорудар хүлээлгелиг. Ындыг болзажок аш-чемге хамааржыр консерва аймаан саарылгаже кирир деп турар сайгарлыкчы кижиги бирги ээлчегде барааны хүлээп ап тура, ооң бүдүргөн хуусаазын, чүдөн кылганын, кажанга чедир, кандыг температурага шыгаарын, орукка сөөртүрүнүң чурумнары дээн ышкыш эң-не бөдүүн дүрүмнерин билир ужурулг. Ол кижиниң сайгарлыкчы чоруунуң эки хөгжүлдөзи — хереклекчинин бүгү негелделерин шын күүседип турарында деп болур. Силер, садып алыкчы кижиги, ол үрелген, шынар чок кандыг-даа барааны дедир эгидип азы орнап болур силер. Азы ол садыгга хамаарыштыр билдиринишкени кирип болур.

Айлаң Монгуш:

— Эрткен чылын чеже хомудал билдиринишкенин киргенил?

Юрий Ооржак:

— 2012 чылда эргелелге хереклекчилерден 1064 хомудал кирген, оларның 440-и бижимел-биле, 624-ү аас-биле. Хомудалдарның 39 хуузу садыглаашкынга, 34,4 хуузу банкыдан алган чээлиге, 10,9 хуузу коммуналдыг болгаш амыдырал хандырылга албан черлеринин ачы-дузанын шынарынга, өртөк төлөвирлеринге хамаарыштыр бол-

ган. Хомудалдарга үндөзилээш чоруткан хыналдаларның түңнели-биле, хоойлу-дүрүмнү хажытканы дээш административтиг 124 тортаалдарны онааган. 163 негелде билдиринишкени судче кириген. Садыглаашкынга хамаарышкан бижимел хомудалдарның барык 71,2 хуузу чиг эт болгаш хереклел барааннарының шынарының талазы-биле. Оларның эң хөйү техниктиг нарын барааннарга — мобильдиг телефоннар, электрилиг бажың херекселдери, компьютерлерге хамааржыр. Ол ышкыш коммуналдыг ачы-дузаның чылыг, чырыг хандырылгазының шынары куду дээш хомудалдар кирген.

Анфиса Тюлюш, Чаа-Суур, Өвүр кожуун:

— Кызыл хоорайның төвүнде хаагыг садыг-делгелге төвүнүң (ТВЦ) мурнунда тыва аш-чемнер, артыш садып турар сайгарлыкчыларга эптиг байдалдардан тургусса?

Юрий Ооржак:

— Кызыл хоорайның аңгы-аңгы булуңнарында садыг-саймааны чорудуп турар сайгарлыкчылар шупту хоорай чагыргазына хамааржыр турар. Үүрмек садыглаашкын чорудуп турар сайгарлыкчылар ТВЦ азы шывыгыг рыноктуң удуртулгазындан чөпшээрелди алган кижилер-дир. Оларга садыгларына эптиг байдалды ук чер тургузар ужурулг.

Алдай-Мерген Ховалыг:

— «Рыноктар дугайында техниктиг регламент» деп хоойлужудулаа рыноктарга садыглаашкының негелделерин делгереңгей-биле айткан. А көдээ ажил-агый продукциязының үүрмек садыглаашкынын чорудуп турар садыгларга эң-не эптиг байдал бо чоокку үеде тургустунар деп бодаар мен. Ол дээрне Кызыл хоорайда Мир кудумчузунда көдээ ажил-агый бүдүрүкчүлеринге тускай рыноктуң ажиттынары-дыр.

Валентина Монгуш, Сүт-Хөл кожуун:

— Республикада хаан, дагаа, кодан азырап турар ажил-агыйлар бар бе?

Херел Бадарчы:

— Көдээ ажил-агыйының мал адырынга ажилдаары кызымак чорукту, быжыг турушту, эрес-кежээ ажил-ишти негээр эң-не берге адыр. Ооң боттуг үре-түңнели, ооң продукциязындан орулганы ап эгелээр 3-4-5 чыл эрткенде, көстүп келир. Ынчангаш көдээ ажил-агый талазы-биле сайгарлыкчы чорукту эгелеп чоруур кижилерниң ажилы эң-не үнелиг деп бодаар мен. Хаан, кодан азырап турар дузалал ажил-агыйлары бар, олар боттарының хереклелинге өй продукцияны бүдүрүп турары-биле кызыгаарлатынган. А бир эвес ажил-агыйын делгемчидип, болбаазырадылгалыг бүдүрүлгө хевиринче шилчир күзөлдиг кижилер бар болза, Көдээ ажил-агый яамызынга барып, бизнес-төлөвилелди кирип болур.

Сесек Хертек, Кызыл-Мажалык:

— Кызылда хаагыг рыноктуң эң болгаш эъттен кылыглар садып турар черинге баргаш, тырткан шынарлыг эътти тып алыры берге деп бодаар мен. Чүге дизе ол тырткан эъттерни көөрге, хөй кезии чаг болур. Ооң

технология езугаар кылдынып турарын кымнар хынаарыл?

Херел Бадарчы:

— Шынарлыг, күрүне стандарттарына дүгжүп турар тырткан эътти садып алыр деп бодаа, тускайжыттынган азы улуг садыглардан садып алыры күзөңгич. Чүге дизе ында технологтар ажилдап, хыналданы чорудуп турар. Бир кил тырткан эъттиң каш хуузу эът, чаг, холуксаа болуру калькуляция езугаар тускай айыттынган турар ужурулг. Ол чөптүг эвес чүүл-биле чөпшээрешпес болзунарза, технология карточказын негээр база ол ышкыш садыглашкан чегинерни база ап чаңгыңар. Кажан чөрүлдээлиг байдалдар тургустунуп келзе, ону бадыткаар документ херек алаарын база утпаңар.

Александр Монгуш, Сукпак суур:

— Кызыл хоорайга кээп чорааш, сүт садып алгаш чана берген мен. Ол шынар чок, ажый берген болган. Улуг садыгларга хереклекчилерниң эргезин камгалаар черниң төлээзин ажилдадып болур бе? Чок болза, «хереклекчинин сааржакчыгажын» тургусса. Анаа хомудалдарны, саналоналдарны-даа кирип болгай.

Юрий Ооржак:

— Ийе, дыка шын айтырыг. Шак ыңдыг хевирлиг байдалдарга таваарышкан хереклекчилерден билдиринишкенин хөйү-биле кирип турар. Кажан ат-сывын, чурттап турар черин тодаргайы-биле бижээн дыңнадыг кирер болза, ону ажилдакчыларывыс хыналдага албан алыр болгаш, чогуур түңнелди үндүрер. Бистиң албанның киржилгези-биле хереклекчинин айтырыгларын шиитпирлээринге кады ажилдажылганы чорударына чөпшээрелжилгени чарып алырын кожууннар чагыргаларынче чоруткулаан. Ындыг болзажок кожууннарда болгаш чурттакчылыг черлерде тускай эртемниг специалистерниң чедишпезинден база ыңдыг тускайлаан ажилчын олут чогуңдан ол талазы-биле ажил болдунмайн турар. А ТВЦ-ге «бүзүрел хааржакчыгажын» азарының талазы-биле сүмөңерни өөренип көөр бис.

Женя Ондар, Чөөн-Хемчик:

— Бис хууда сайгарлыкчы чорукту ийи чыл бурунгаар эгелеп алган, шору орулгалыг ажилдап турар бис. Чазак-чагыргадан, чогуур черлерден деткимчеден ап көрзе деп бодадыг мен. Кандыг деткимчелер барыл?

Херел Бадарчы:

— Сайгарлыкчы чорукту эгелээш, деткимче алыр деп бодаар болзунарза, Тыва Республиканың Экономика яамызының Сайгарлыкчы чорукту сайзырадыр талазы-биле департаментке келгеш, арга-сүмени ап болур. Деткимчениң хевирлери деткимче дуза дилээн кижиниң, юридиктиг черниң чорудуп турар ажил-чорудулгазындан хамааржыр дээрзин билеп алыры артык эвес. Бир дугаарында, эт-хөреңги, оран-сава-биле деткимчени Бизнес-инкубаторда көргүзүп турар. Ол дээрне 3 чылдың дургузунда ажилдаарына чиигелделиг азы халас черни бээрди-дир. Ийде, арга-сүме бээриниң деткимчези. Юридиктиг, үндүрүлгелерге дээш делгем, тодаргай тайылбырларны

эгелеп чоруур сайгарлыкчыга бээрди-дир. Үште, сайгарлыкчы чорукту деткимчезин департаментизин, ТР-ниң Сайгарлыкчы чорукту деткимчезин фондун, жууннарда, суму чагыргалары фондундан саң-хөө деткимчези субсидия хевиринге тускай комиссия шийтпири езугаар бээрди-дир. Саң-хөө деткимчезин сайгарлыкчы чорукту боттандыра турарларга база социал байланыш кошкак бөлүктүн хамаатылары бирги ээлчегде бээрди-дир. Ынчангаш бот-иелер, инвалидтер, хоруудан хосталгаш, 2 чыл болган шийтирп чораан кижилер хамаарынын дыңнатса, артык эвес болурун Оон аңгыда сайгарлыкчы чорукту эгелээринге эң-не кол чүүл —

Тыва Республиканың Сайгарлыкчы чорукту деткиир фондун директорунуң оралакчысы
Алдай-Мерген Алдандаевич Ховалыг.

рыкка коштунары дээн ышкышты никтиг кожуушкун ажилдары чарыгдалын чүс хуу чедир эпчү бээрди база бар. Дериг-херек садып алырынга чээли ашкы баштайгы төлөвирин дедир эпчү бээриниң талазы-биле депоним база ап болур. 30 хар чедир зылыг аныяктарга сайгарлык чорукту эгелээринге Тываның Битиңиң грант акшаларын өйөң алыры-дыр. Сайгарлыкчы чорукту депшилгелиг чаартылгалар талазы-биле эртем-шинчилел ажилдары киржилгеге грантыны ойнап алырдыр. Шак ыңдыг хевирлиг Тыва зактың талазындан көргүзүп турар деткимчениң хевирлери каш аны Ону Сайгарлыкчы чорукту департаментизинге келтир тодарадып, арга-сүмени ап болур.

Инна Дамба-Хуурак:

— Силерниң албан черлеринде саң-хөө талазы-биле деткимчени көргүзеринден аңгыда, сайгарлыкчы чорукка хамаарышкан өөредилгелерни база эрттир ужурулг. Ылаңгыа эгелээр талазы эгелеп чоруур сайгарлыкчыларга оларның ужуру-дузаның чедимчелиг, шыырак сайгарлык чорукту боттандыраарына аңгыдай өөредилгелер (бизнес-инициативалар) салдары чедирер бодаар мен. Маңаа хамаарыштыр чүнү чугаалап болур силер.

Херел Бадарчы:

— Саң-хөө-биле дузалал тайылбыр чорударындан аңгы организастыг ажилды база күзөлдөп турар бис. Бо чылын 26-да Россияның сайгарлыкчыларының хүнүнге тураскаар «Сайгарлыкчы чоруктуң негелдеси» деп хемчегни үш дугаар эрттир Аңаа республиканың сайгарлыкчы

Республикада

11878

сайгарлыкчылар бар.

Ол дээрне 140 хире — биче хевирниң, 1315 биче болгаш 20 хире ортумак бүдүрүлгелер база 10403 хууда сайгарлыкчылар-дыр.

Виктория Санн, Кызыл хоорай:

— Эки! Солунуң дорт харылзааларны эрттирп эгелээш номчукчуларга дыка эки чаа эгелээш деп үнелеп тур мен. Келген аалчылардан мындыг айтырыгга харыны билеп алыксап тур мен. Школа назы четпээнериниң уруглар садтарында аш-чемниң санитарлыг нормаларга дүгжүп турарын тынап турар бе?

Ненила Ондар:

— Республикада хереклекчилерниң эрге-ажыын камгалап, чаштарның чаагай чоруун хайгаараары-биле өөредилге адырынга хамааржыр бүгү албан черлеринде — уруглар садтарында, школаларда, ортумак тускай өөредилге черлеринде хыналдаларны албанның тускай эртемниглери чорудуп турар. График-биле чылда ийи катап албан эртер хыналдалар бар. Бир эвес хереклекчиден билдиринишкени кирер болза, ону ээлчег чокка хынаарывыс албан.

Саида Ховалыг, Кызыл хоорай:

— Саарлыкчылардан консерва аймаан садып алгаш, ажыдып көөрге, хуусаазы эрткен, үрели берген-даа боор? Аңаа хыналданы кайы чер чорудар ужурулгул?

«Сүбедейниң өргээзи»

Хөй-ниитиниң чөмөнчилгезинде

Моолдарга Чиңгис-Хаан ышкаш, а тыва чонга Сүбедей кажанда-даа аш-тырбаан шериг баштыңчызы — национал маадыр-дыр. Тыва дылды күрүнө дылды кылдыр хүлээп алган соонда, тывалар уругларын «Сүбедей», «Чиңгис», «Батый» дээн ышкаш аттар-биле нелтерегей адап эгелээн. Кызылда чаа спорт комплекзин «Сүбедей» деп адап алганынга чон аажок деткип турду. Оон соон дарый найысылалдың өвүндө «Сүбедейниң өргээзи» тыптып эгелген...

Докулчак ак, улуг өг хоорай бажыңна-дан аңгыланыл көстүп, эртер-дүжөргө ниң караанга бо-ла илдиге бээр. Өг — те көшкүн чоннарның үе-дүптөн бээр ап чораан оран-савазы-дыр...

хоорайда өргээ өгнүң даштында «Сүбе-ей өргээзи» деп улуг үжүктөр-биле ше-н бижип кааны кайы ырактан-на онза-нып көстүп турар. Ада-өгбелеривистиң чаңылдарын утпайн, сагып чоруур оон-на илдең, өскелерден ылгалып ын эскергеш, өргээ өгнүң ээлери Вячеслав Пинович, Оксана Чимит-ооловна Хертек-тер өг-бүлезинге ужурашып, айтырыглар-ып чугаалаштым.

Оксана Чимит-ооловна, «Сүбедей-ргээзи» кажан аалчыларын хүлээп лээнил?

Чугааның эгезинде кол демдеглексе-п м чүүл — Тываның Чазаа «Сүбедей-гээзи» деп бистиң төлөвилеливисти бе-ле үнелеп көргөш, 2011 чылда 300 муң грант шаңналын тыпсып, деткимчени-ген. Тыва чөмнөр белеткеп турар кафе-ейниң өргээзи» сайгарлыкчылар ара-рантыны ойнап алганывыс-биле 2011 декабрьда ажилдап эгелээн. Сай-ы ажилдың эге чадазын 1993 чылда үүрмек барааннар садып эгелеп ал-оон чоорту чөмненир кафе «Минут-жыттывыс. Амгы үеде «Кежик» ка-ле, ол ышкаш тыва культура төвүндө аракты» база ажыдып, сайгарлыкчы

Вячеслав Пинович, уйнуу Сүбедей, Оксана Чимит-ооловна Хертектер.

ажылывысты уламчылап чоруур бис.

— Өг-бүлөңер-биле таныштырып көрү-ңерем.

— Алыс чуртум Чыраа-Бажы, өөм ээзи Кур-Черден (төрээн чери — Бай-Тайга, ада-өгбези Хертек уктуг). Оолдуг, кыстыг бис, Сүбедей деп аттыг оол уйнуувус бар.

— Улуг маадырның ады-биле адаар кү-зел канчаар тывылганыл?

— Чылдан чылче сайгарлыкчы арга-дур-жулгавыс улгадып, бодап чораан күзеливис-тиң күштүү бүткен — тыва аыш-чем кылыр кафени «Сүбедейниң өргээзи» деп адаан чылдагаанывыс дээр-ле, өөм ээзи Вячеслав Пинович Сүбедей ук маадырны кончуг сонуургаар кижжи, ынчангаш уйнуувустуң болгаш кафениң адын ынчаар адаар күзел оон тывылган. Чонуувустуң национал чаагай чаңылдары читпезин дээн бодалывыс-биле өгнү кызып тургустувус.

— Өгнү каяа чагып кылдыртып алды-ңар?

— Докулчак ак, улуг өгнү Моолга ай дургузунда ус-шеверлер чагыг езугаар ча-зал кылган. Өгнүң ханазы 12, 128 ынаалыг, өргээ өгнүң хараачазы улуг, 4 баганада 4 улуг күчүтөн өгнү камгалап турар кылдыр сиилбип каастаан, эжи, ханазы бедик. Тыва ус-шеверлер-биле база быжыг харылзаалыг ажилдап чоруур бис. Шевер «алдын» холдуг оолдар бар-дыр, сүттүг шай кудуп ижер дом-буну, аяктарны дой-довурактан кылган ус-шеверлерниң «алдын» хол-биле кылган ажы-лын үнелеп, демдеглексе олур мен. Өргээниң ишти-даштын тыва езу-биле дерип-каастааны — боттарывыстың чогаадыкчы ажылывыс-тыр. Өгнү база шалазын амгы үениң шывыы-биле шып, шынарлыг кылдыр кылдывыс. Элээн үениң иштинде чылыгың болгаш чырыктың база санитар талазы-биле нарын айтырыг-

ларны туруштуу-биле шийтирлеп алдывыс.

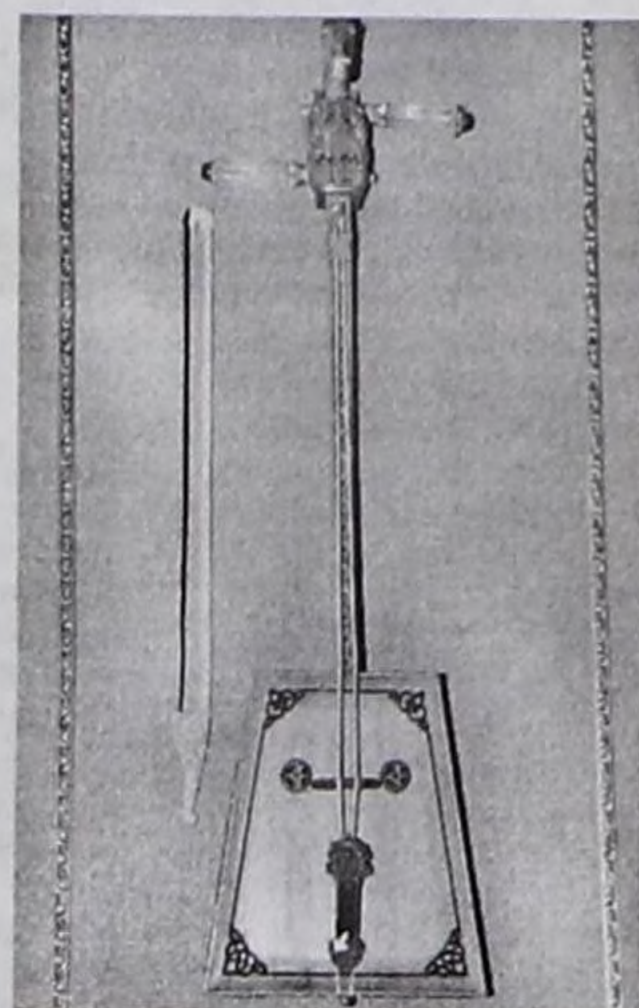
— Өгге хары угда каш кижини хүлээп алыр аргалыгыл?

— Өргээ кафеде 10 төгерик стол, 80 олут бар, шупту чүве чурум-чыскаалдыг, уjur-ут-калыг. Өгнүң эжиниң ажыдып кире бээр-ле дөрде дүжүлгеге саадап олурар ширээ (крес-лолар) болгаш полководчу маадырның эди-лелдерин (бижек, селеме...) азып кылганы, чурукчунуң тывызык, чогаадыкчы ажылын көргүзүп каан. Улуг назылыг чонувус өгнү кылып алганывыска мөгейип, чоргаарал-биле чагып-сургап чугаалаар чордулар.

— Кандыг байырлардарны мында эрт-тирип турар силер?

— Чараш өргээге тыва чоннуң демдег-леп эрттирип чорууру чаш уруг дою, хыл-бык байырлары, тыва куда езулары, төрүт-түнген хүнүн демдеглээри болгаш мугур хар харлаан байырлардарны эрттирип турар бис. Өгнүң адаккы каадында база бичежек чөм-ненир черни ажылгалга киридивис. Тыва на-ционал чөмнени чагыдып ап, шайлап олур-гаш, ыры-хөгжүмнү дыңнавышаан, боттары база ырлап-шоорлап хөглеп болур.

— Кандыг аыш-чөмни кылып турар си-лер?

Хөй-ыштын иили.

— Бистиң тыва аыш-чөмивистиң дээжиле-ри хоорган хой эди, чөреме, изиг-хан, дал-гандан үскен мүн, быжырган далган, тараа, быштак, курут, саржаг, тыва арага... шупту-зун келген аалчыларга сонуургадып турар бис. Тыва аыш-чөмден аңгыда, өске-даа чөм-нерни поварларывыс амданыг-чаагай кыл-дыр кылып берип турарлар.

— Ниити чөмөнчилге черин ажыдары амыр эвес иш-тир, ол талазы-биле чугаа-лап беринерем, Оксана Чимит-ооловна.

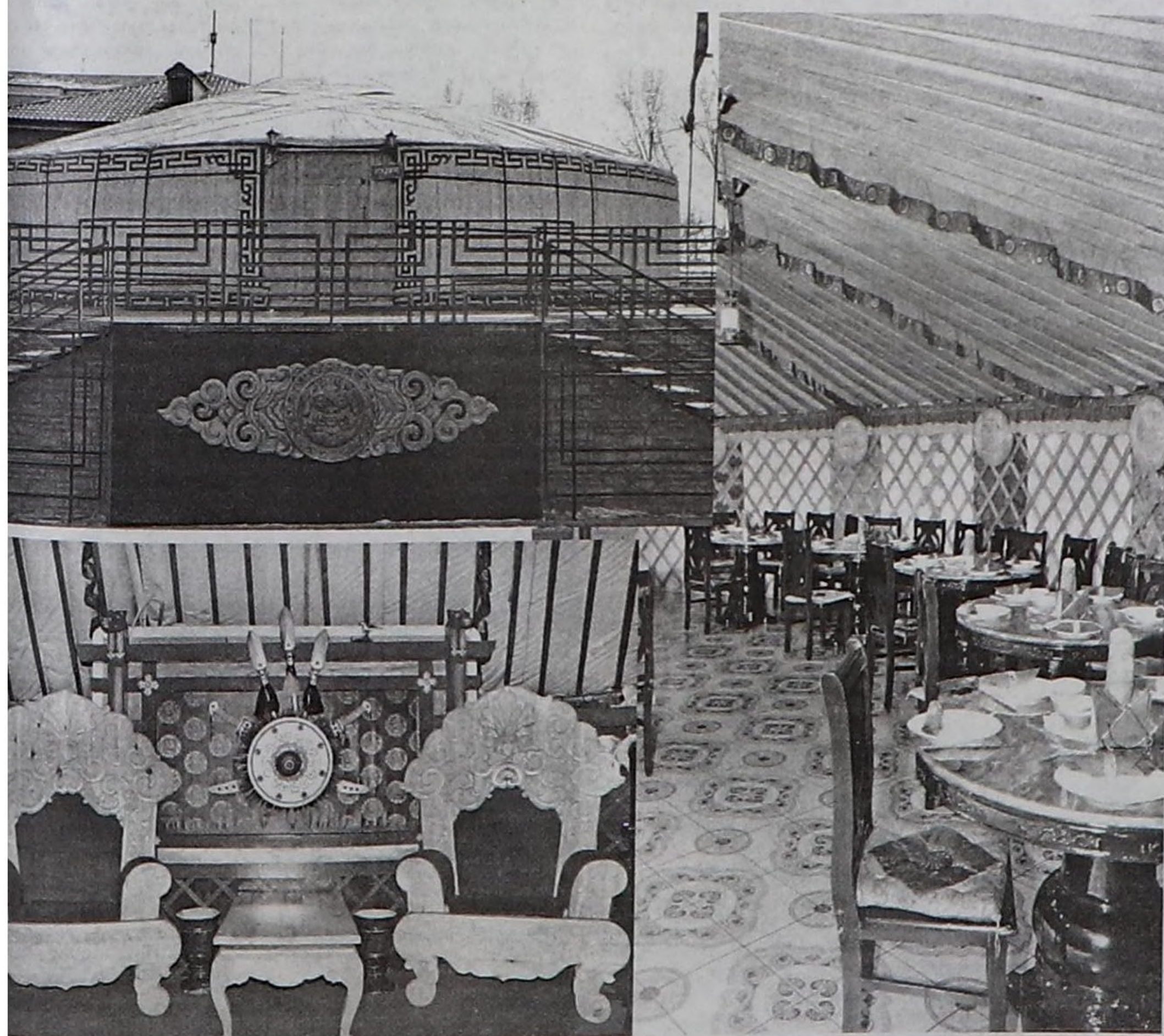
— Ниити улуг чөмөнчилге черин ажыда-рынга хөй түңнүг ака чарыгдаттынар. Ты-ваның Чазаа болгаш Кызыл хоорайның ча-гыргазы үре-түнелдиг ажылывыс дээш хүндүлүг бижикирни удаа-дараа шаңнал турарын демдеглевес аргажок. Өргээниң чы-рык талазы-биле улуг төлөвириниң 87 хуузун биске эгидип бергени база оон-даа өске ду-заны көргүзүп чорууру дээш даргаларывыска мөгөөр бис.

Автордан: бо чылын Вячеслав Пинович, Оксана Чимит-ооловна Хертектерниң өг-бү-лезиниң сайгарлып ажилдаандан бээр 20 ду-гаар чылы.

Өргээге кире бээр-ле, «аалга кирген кижжи аяк эри ызырар, арга кирген кижжи саат дайнаар» деп уjur-дүрүм езугаар аяк-шайже чаладылар. Тыва езу-биле дерээн столдуң кырында сүттүг шай куткан домбу-зу болгаш аяктары тускай чараш көзүлдү. Шынап-ла, аяктарда, домбуда угулзаны оюл-каастап кааны, «Сүбедейниң өргээзи» кафе-ниң ылгавыр демдээ мыйыстыг парны чуруп каанын тайылбырлады. Ада-өгбелеривистиң төөгү-зүнүң херечизи боор тыва өг адын эди-лээн маадырга төлөпиг болуп ажилдаарын күзеп каалыңар.

Ася БАЗЫР-ООЛ.

А-Х.АПЫКААНЫҢ тырттырган чуруктары.

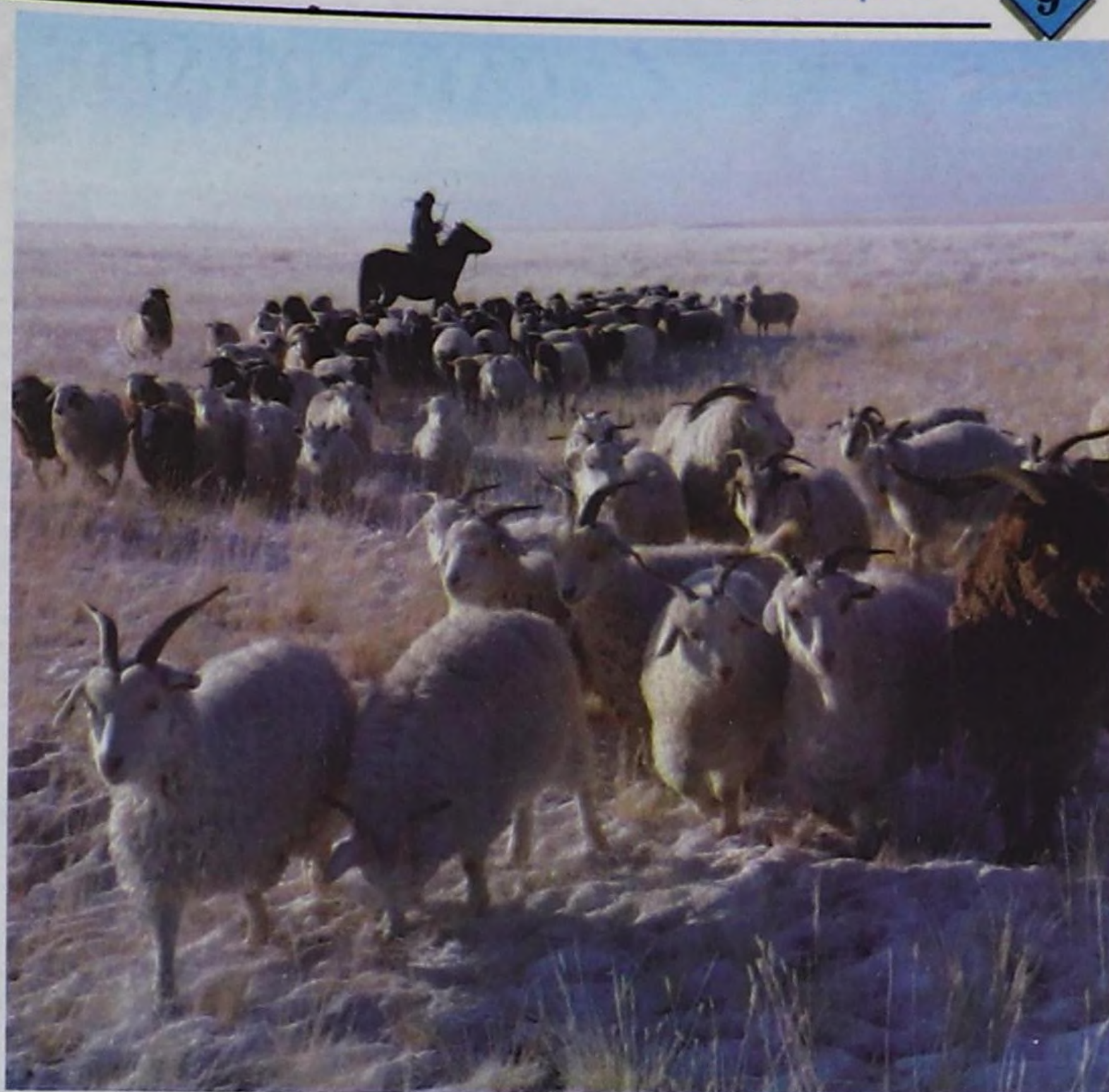
«ЭКИ КЫЛГАН АЖЫЛ — ЭЛЕП ЧИТПЕС АЛДАР»

ШЫН
http://shyn.ru

Тыва Республикада сайгарлыкчы чорук

Светлана
БАЛЧЫР,
культура,
литерату-
ра болгаш
төөгү кил-
дизи

«САЙ-ХОНАШКА» ШАЙЛААЛАМ!

Репортаж-интервью

Чарынныг-Арт.
Ады безин
Тускай чер.

Оон-биле холбашкан тоолчургу чугааларны шаанда улуг кижилер дыка солун кылдыр хөөрээр турган. Тывалар шаг-шаандан бээр чарын көөр кижилер-лиг чораан.

Олар чарынны «өттүр көөр», ону өрттөткөш, агаар-бойдус чооктан бээр кандыг болурундан эгелээш, баш удур чугаалап болгу дег чүүлдерни оон «номчуп» аар турган. Ынчангаш чарын көөр кижилер чон ортузунда улуг хамнарга демей, аажок хүндүткелдиг кижилер турган.

Шаанда бир кижини хөй мал-маганын чидирип алган чүве-дир. Оранны одурту дилээш, истеп-истеп кээр-ле, тывылбас. Ам канчаар, бир арт кырынга хонгаш, дүннү өттүр от салып, чарын өрттөткөш, чарын көөр улуг ирейни эккеп чалаан. Ирей чарынны «номчуп» көргөш, элдепсинип чугаалаан. «Оранны одурту дилеп келгеш, мыя бо арт артында, хем иштинде ойттан чораан мал-магана четпес кончууну-даа, оол» — дээрге, баштайында бүзүрөвчүн, таанда-ла, олар мынчага каяа чоруур болду деп бодаан. Ол дораан арт ажыр халыткаш, хем иштинден, шынап-ла, мал-маганын тып алган ышкыжыл. Ол ояар-ла улус-чон буянныг артты Чарынныг-Арт деп адай берген дидир.

Тоолчургу апарган бо чугаада ужура-ла бар. Чарынныг-Арт буянныг чер болганы ылап турганы-ла ол боор, бөгүн-даа оон чон үзүлбес. Бай-Тайга, Барыын-Хемчик, Сүт-Хөл, Чөөн-Хемчик, Өвүр, Чаа-Хөл, Улуг-Хем кожууннарның чорукчулары оладып эртер, шупту «Сай-Хонашка» шайлап, аралажып, таныжып, чугаа-соодун солчуп, каржып эрткеш-ле, бот-боттарындан орук-суурнун, чер-делегейниң байдалын айтыржып ап чоруур. Шайлаарак «Сай-Хонаштың» ат-сураа чон аразында шаг-ла алгаан. Тос кожуун чону чыгыр, орук ортузу Чарынныг-Артта турар болгаш ындыг боор.

Элдеп чүве, такси-биле-даа, Газель-маршрут машина-биле-даа орук чорааш, чеже эскербээн дээр, чугаалажып-дугуржуп алган-биле демей — шуптузу «Сай-Хонашка» кээп доктаап шайлаар. Дүн-хүн чок орукта чоруп турар чолаачылар — таксистер биле «Сай-Хонаштың» ажылчыннары шаг-ла эки таныш апарган, төрөл-дөргүлдөр-биле демей, амыр-мендизин солчуп, аралажып чугаалажып апарган. «Сай-Хонаштың» чүге солун арыны чырытпас силер? — деп редакцияже телефоннап-даа турарлар бар. Ынчангаш бистин корреспондентивис тускай даалга алгаш, «Сай-Хонаштың» ажыл-ижи-биле аныжар аргалыг болган.

— Экин! — деп, кирип келген аныяк чолаачы повар кыстар-биле мендилешти.

— О, дүргениңерни аа. Ам дидир чанып ораныңар ол бе? — деп, уругларның бирээзи, эки таныыр кижизи-ле турган боор, айтырадыр.

— Чадаана четкеш, чорук-херек аайлажы бээр орта ам дидир чанып ор бис — деп, чолаачы харыылады.

— Чүнү алыр, чүнү чири силер, чээ?

— Меңээ биеэги-ле хевээр: лагман, картошкалык тефтели, чебурек, кара кофе — дидир.

Ол аразында 2-2 болуп алган бөлүк чолаачылар кирип келди. Өөрөнгөн аайы-биле оолдар менди-

үениң аайы-биле арат ажыл-агыйы тургузуп алгаш, ону удуртуп-даа турдум. Бо черниң онзагайын эскерип көргөш, ачам биске эң эгезинде өг тип берген. «Тыва аш-чемден, ааржы, быштак, сүт, хойтпактан кылып, улус-чонну өөңерге шайладып, боттарыңар ажыл-агыйдан эгелеңер» — дээн. Шынап-ла, сыгыр даң бажында туруп алгаш, изиг аш-чем, сүттүг шайны хайындырып, тыва чемнерни кыла шаал аар турдус. Улус-чон удаткан чок аажок сонуургал, өөвүстен шайлап турар апарган. Ааржы, быштак, чөкпек, чинге-тараа, өрөмөни дыка сонуургаар, арыдыптар апарган. Ынчалдыр ачамның чик холунун ачызында чоорту сайзырап, арга-дуржулга

элери «Сай-Хонашта» ийи аңгы ээлчег болуп алган ажылдап турар. Чартык ай болгаш-ла ээлчээ солчуп турар: эртенгиниң 8 шактан дүнекиниң 12 шакка чедир ажылдаар.

— Бир ээлчегде-ле 15-20 чеде бээр бис. Ылаңгыя чайгы үеде хөй кижини херек апаар, ынчангаш ажыл дилеп келген аныяктарны аргазын тып тургаш, аар-саар чүүлдерден-даа эгелеп тургаш, улаштыр ажылче кирип алыр-дыр бис. Көдээ суурга ажыл тыптыры берге болгай, ынчангаш таныш-көрүш, кожа, эш-өөр, төрөл-дөргүл чонувустун ажы-төлүн канчап деткивес боор. Аразында тускай мергежилдиглери-даа бар. Ай-Херел Сат экономика болгаш эрге-хоойлу техникумун

өөренип турар. Улуг уруу база иезин дөзөөн аажок кезээ, ажылгыр. Студентилеп турар хирезин ол ажылдап, бодун боду ханчытынып шыдаар апарганы өөрүнү «Та канчап четтигип турар кижини өөренимшаан, ажылдап турар, киржип, янзы-бүрү мөөрейле оюн-тоглаадан чыда кагбайн, четтигип турар боорга, кайгаар-дыр бис» — деп, ава өөрүп орду. Улуг огу бичиизинден-не кырган-авазы кырган-ачазының дузалакчызы болуп, мал кадарып, сизген-ширбелеткежи, аът кырынга өскөн деп болур. Школа дооскаш, кыда ажыл-агый-биле холбашкан мергенжил чедип алыр сорулгалыг.

Ажыл-ишчи, демниг өг-бүлениң өзүп сайзырап турарын кыдындан көргөн улус бай-шыдаагы магалыг, бүгү чүве белен деп бодаар чадаас. Ынчалза-даа ол бу кызымаккай чоруктан, ажылдак кезээ болурундан, эгелээнин чингизге чедирип шыдаар тура-соругту болурундан хамааржыр дээрзин билер-ле кижини билер. Орукт кирип кээр, а улуг ажыл-агыйы чарыгдалы оон артык улуг-даа болулаар. Ам «Сай-Хонашта» суг Ишти-Хемден машина-биле суттап турарлар. Электри база чок, бензогенераторларны ээлчештирип ажылдадып турар, а кывар-чар чүүлдерниң чарыгдалы кайы хөй деп бодаар силер. Оранчок. Ынчалза-даа аныяк өг-бүлө күрүмдө чээли алгаш, 1 млн. ажыг рубль-биз кудук кастырап сорулгалыг. Ар кыры чер болгаш, чүс хире метр касса, ынчан арыг сутга чедер.

Столовая 40 олуттуг. Аңаа немей клиентилерниң күзелин езууга виб-зал дээр 16 олуттуг залды база немей туттуруп алган. Аргышкан улус-чон саарлып-ла турар чүе кайда боор, акша-төгөрик үнөкү үелерде орулга база кирбес. Ынчалза-даа бергелер турза-даа, боттарыңа бүзүрөлдиглер. Ажылдаа, дыштанып-даа билер кижилер ындыг болур ужурулуг-даа. Чайын күзүн демни-биле тооруктап каттап, агаарлап, дыштаныптынак. Мерген Владимирович фотоаппарадын туткаш, бойдушту, оодирг амытаннарын тырттыраарынак. Оон аңгыда Мира Болат-ооловна биле Мерген Владимирович — ишти-хемчилерниң бүзүрөлдиг деткиччилери. Чоокта чаа ажыткан клубка хөгжүм дериг-херекчидерин, школага стол теннистин столдарын садып берген. Удаараа эртип турар маргылдаалар өг-бүлө болгаш «Сай-Хонаштың» коллективи доктаамал деткиччилер шаңналдарны тыпсып турар. Буныг үлө-херекке киржирге, буныгаш дакпыр эглип келир дээр олар ыяк билер.

Кожуун чергелиг «Чылдың» эки сайгарлыкчызы мөөрейге киришкеш, бо өг-бүлө ийги черин ээлээн. Ол дээрге чедишкенин тирилгелерже оруктун эгезинде «Сай-хонашчылар» боттарыңа даа көргүзө бээр, оларның ат-сураулам алгыры чугаажок. Ажылчы кижиниң — оруу ажык, оруу ак.

Светлана БАЛЧЫР

Чурукту өг-бүлениң артында ден алган.

«Сай-Хонаш» шайлаарактың ажылчыннары. 2007 чыл.

лешкеш, чунар-демирге холдарын чуп алгаш, столга олуруптулар. Повар кыстарның бирээзи кээп, аш-чемин делгей берди.

«Сай-Хонаштың» удуртукчузу Мерген Владимирович Сумбага душпайн бардым, ынчалза-даа оон өөнүң ишти Мира Болат-ооловна-биле телефон дамчыштыр баш удур чугаалажып алганымыз езуугаар ол манап турган болду. Чолаачылар шайлаар өрээлге ужуражып чугаалаштывыс.

— Бо Чарынныг-Артка шайлаарак-столовая тургузуп алыр бодал кайыңарның бажыңга кирип келгени ол, Мира Болат-ооловна? — деп чугааны эгеледим.

— Ачам-на болгай. Авам-ачам суг бүгү назынында «УТКА 25 чылы» совхозка, оон соонда «Ишти-Хем» көдээ ажыл-агый каттыжышкынынга малчыннап, мурнакчылар одуруунга чоруп келген улус. Оларның аалы — кыштаа моон ырак эвес черде, арт ажаргала, ол-ла. Ачам үргүлчү мал-маганын кадарып хүнэээр. Айлар, чылдар өттүр эскерип кээрге, бо арт кырынга хөй чон ыяап-ла доктаар, аш-чеминиң дээжизин чажар, шайлаар. Эрткен-дүшкен чон үзүлбес чер болган.

1990 чылдарда совхозтар дүжүп, улус хуу ажыл-агыйлар тургузуп эгелээн үеде авам-ачам база боттарының каш малын өстүрүп, хууда малын малдап эгелээнер. Мен өөм ээзи Мерген-биле база

кирип эгелээн улус-тур бис, ийин. Ол үеде кыдындан кым-даа дуза, деткимче катпаан, эът чем, картофель, ногаа аймаан база ачам суг дыка хөйүнү тарып аар турган. Ажыл-агыйымыз шуудал эгелээрге, боттарымыз база картофель, ногааны өстүрүп, аш-чемге ажыллап турар апарган бис. Ол дээрге 1997 чылдың май ай турган. Оон ноябрь айда эрги бичин бажың-столоваяның оран-савазынче кирген бис. Бо чаа оран-саваны 2006 чылда тудуп эгелээн бис — деп, Мира Болат-ооловна харыылады.

Чугаа кадында билдингени болза, мурнакчы малчын чораан Болат-оол Монгушович Кунгаа уругларын деткижи, ажыл-агыйны шуудатчып кааш, боду «өске өрөмчөйе айттаныпкан» болду. Ачазы турда картофельди 4-5 тоннаны тарааш, кончуг чаагай дүжүттү ажаап ап турган. Ам ол үеде ап турганынга четпес дээрден башка база багай эвес дүжүттү ап турарлар. Дузалал ажыл-агыйын тургузуп алган, картофель, ногаа аймаан тарып, сизген-ширбилин белеткеп, хааван, дагааны өстүрүп турар болду. Авазы Валентина Самбуевна Кунгаа ам 70 харлаар. Ол уругларыңа өмөк-дөмөк болуп, ам-даа ачы-дузазын көргүзүп, ажы-төлүнүң ажы-төлүн өстүржүп орат. Валентина Самбуевна бүгү назынында өөнүң ишти-биле малчыннап келгеннер, чеди уругну чырык черге чаяап, өстүрүп кижизиткен. Демниг өг-бүлениң

дооскан. Дуржулгалыг дагдыныкчывыс, бүгү назынында поварлап келген байлак арга-дуржулгалыг Елена Давааевна Седен бар. Олар бүзүрөлдиг чөлөңгичивис болуп, ачы-дузазын көргүзүп чоруур — деп, ол харыылады.

Мира Болат-ооловна боду Кызылда күрүне университетиниң көдээ ажыл-агый факультетинде бот-өөредилге-биле өөренип турар болду. «Көдээ ажыл-агый продуктуларының технологу» мергежилдиг болуп, бо чайын доозар. «Сактырымга-ла, чоокта чаа 1 дугаар курсче кирип алган ышкаш мен, чылдар дыка-ла дүрген эртер-дир, 6 чыл өөренип дээрге эгезинде шуут оранчок кылдыр бодап турдум. Улгады бергеш өөренирге солун-даа-дыр. Шынап-ла, көдээ ажыл-агый продукцияларын канчаар бүдүргөш, болбаазыраткаш, садып-сайгарарыңа, канчаар ажылгаар, шыгжаарыңа чедир — дөгөрезин өөредип турар-дыр. Ажылдавышаан өөренирге чылдар, шынап-ла, ужугуп турар ышкаш, билдиртпес эртер-дир. Өөрүм-биле бо чайын доозар бис» — деп, Мира Болат-ооловна өөрүшкүзүн үлешти.

Мира Болат-ооловна биле Мерген Владимирович дөрт ажы-төлдүг: улуг уруу Санкт-Петербург хоорайда Соңгу чүк академиясында экология болгаш бойдус ажыгалының факультетинде өөренип турар, улуг огу 10 дугаар класста, өскелери 4 класста, 3 класста

ЧОРУКТУҢ ХӨГЖҮЛДЕЗИ

Уланчызы. Эгези 6-гы арында).

Бир неделя дургузунда боттары-биле ужуражып, чаңгыс эге чыгып келген хайгаарал орнарның ажилдакчыларындан айырларны дыңнап болур.

Сайгарлыкчыларның экономик-билиглерин бедидери-биле кууннарже доктаамал сургак-аашкыннарны кылып турар. Кээлээрге, чаа эгелээр күзел-сайгарлыкчы-биле ужуражып, хөө чарыгдалдарын кады са-тодаргай чугааны чорудар. Тайылбыр үезинде сайгарлык-элзэн хөй чүүлдерни угаадып.

2013 чылдың дургузунда «Биз-инкубаторнуң» болгаш чогуур-нарның ажилдакчылары ко-нарга 18 девискээр семинар-ин эрттирерин планнап турар. Иң эртер чурумун удавас ко-нарже дамчыдар бис.

Инна Дамба-Хуурак:

Силерниң бодадыңар-биле да эң шыырак үш сайгарлык-ымнар?

Херел Бадарчы:

Тывада садып-саарар сай-кчы чорук нептеренгей. Аңаа-рыштыр билдингир сайгар-и Роберт Доржуну адап бо-бүдүрүкчү сайгарлыкчы чорук-ида «Эдем», «Фейерверк» черлери көскү черни ээле-дыр. Бо бүдүрүлгө черлери-шын орукту шилип алган. Чү-эрге садып алыкчы соңгаар-илардан каш хонук дургузун-ян-чоруктап» келген тортуң-га, тус черниң чаа быжырган-рын, аыш-чемин садып алыр-и. Ынчангаш оларның ажил-илгазы орулгалыг болуп ту-

Алдай-Мерген Ховалыг:

Херел Буян-ооловичиниң-инге катчыр мен. Роберт-и, маргыш чокка, бирги черде-и «бүдүрүлгө чериниң дирек-афаил Рамазанов — база шы-ээн сайгарлыкчы. Кызылдың-омбинадының материал-тех-баазазын арттырып, ону эки-лыг удуртуп чоруур Вера-и база демдеглекседим.

Херел Монгуш (Би-Хем ко-)

Би-Хем кожуунда «Сүт»-дүрүлгө чери сүттү садып-и. Оларга өске-даа бараан-сүттен болбаазырадыр-и-биле деткимче көргүзүп-бе?

Херел Бадарчы:

Тываның Баштыңы Шолбан-олдун идип үндүргени «Чаң-уур — чаңгыс бүдүрүлгө»-левилел ажилдап эгелээнин-боор силер. Ынчангаш ко-суур бүрүзүнде сайгарлыкчы-уң төлевилелдерин өөренип-турар. Оон аңгыда Көдээ-агыя яамызы сүттен ба-үдүрүлгезиниң талазы-биле-ижи ажилдап турар. Олар-за тодаргай тайылбырны ап-силер. Сүт болбаазырадыр-керекселди садып алырда-и (чээли) акша-хөреңгизиниң-и төлевирин эгидеринге-жыр бис. Ол талазы-биле та-ны бистиң яамыга келгеш, ур.

Азияна Тау:

Чоннуң аай-дедир аргыжыл-хандырып турар сайгар-

лыкчылар эвээш эвес. Соңгаар-хоорайларда өөренип турар сту-дентилерже азы кожууннарже-посылка чоргузарга төлевирлиг-болур. Төлээрин төлээр, ынчал-за-даа өртектөр дыка улуг, ол-ча-жыт эвес. Мону хайгааралга ту-дуп, өртектерни таарыштырып-болбас бе?

Юрий Ооржак:

— Сайгарлыкчы кылдыр бүрү-кеткен кижжи чедирип турар ачы-ду-заларының дугайында медээлерни-хереглекчилерниң эрге-ажыктарын-камгалаар хоойлу езугаар херег-

Хереглекчилерниң эргелерин-камгалаар база кижиниң чаагай-чоруунуң камгалалын хайгаараар-федералдыг албанниң Тыва Респу-бликада эргелелиниң кол эксперти-**Юрий Чувурекович Ооржак.**

лекчиге долузу-биле бээр ужурул-г. Ачы-дузаның төлевирин тургузар-да аңаа хамаарышкан байдалдарны, чижээлээрге, чер аразының хемчээ-ли, сайгарып көөрү чугула. Кайы-хамаанчок өртектөр тургузары шын-эвес. Бир эвес ол талазы-биле чурт-такчылардан хомудал кирер болза, ону ыяап сайгарар бис.

Алдай-Мерген Ховалыг:

— Мыя бо аразыңа докумен-ти-саазын чорударга дыка улуг-төлевирлиг. 150-200 чедир болур. Кайда-даа көрдүмнээ өртектөр-ни сайгарлыкчы чолаачылар бот-тары тургузуп алган. Олар «Акша-төлөвс болзуңза, меңээ бербе»-дээн чижектиг туруштуг. Мону-шиитпирлээри дыка нарын, ынчал-за-даа аайлаштырары чугула.

Анжела Чүргүй-оол (Тес-Хем кожуун):

— Кызыл хоорайда «Азия»-чанында хой садар черге чаңгыс-даа хойнуң, он-даа хойнуң турар-чериниң өртээ 500 рубль болур-дур. Ол шын бе?

Алдай-Мерген Ховалыг:

— Ол рынокта кажаалар бар-болгай. Бир кажааның өртээ 500-болза, он хойлуг кижжи оларны-он аңгы кажаага тургузуп, 5 муң-рубльди төлөвс болгай. Ында-дөмөй хууда сайгарлыкчы бар, ол-бодунуң өртээн тургузар эргелиг.

Андрей (Кызыл хоорай):

— Хууда уруглар сады

ажыдар дээрже, чер айтыры-тургузунар-дыр. Чоокку үеде ол-талазы-биле өскерлишкннер, чигелделер көрдүнүп турар бе?

Ненила Ондар:

— Бо айтырыгга харыны тус-черниң администрациязынга бар-гаш, билип алза чөптүг боор.

Айлаң Монгуш:

— Хууда уруглар сады ажыдар-күзөлдиг улус силерге келир-дир-бе? Оларга деткимче көргүзүп-турар бе?

Херел Бадарчы:

— Ийе, ындыг сайгарлыкчылар-бисте кээп турар. Оларны деткип, доктаамал дузалажып турар бис. Школа назыны четпээн уругларга-сайзырал төвүн ажыдарыңа бир-сайгарлыкчыга дузалаштывыс. Ол-төпке чаа методиканы ажыглап-тургаш, уругларны кижизидер. Бистиң талавыстан чер девискээри-азы оран-сава-биле хандыар та-лазы-биле дузалажыры болдунмас. Ынчалза-даа саң-хөө-биле деткип, дериг-херексел садып алырыңа-киржиң болур бис.

Азияна Тау:

— Сайгарлыкчы чорукка хамаа-рыштыр янзы-бүрү төлевилелдер, деткимче программалары, өөр-едилге хемчеглери бар деп чугаа-выстан билдим. Оларның дуга-йында кандыг аргалар-биле чонга-таныштырып турар силер?

Херел Бадарчы:

— Эрткен чылын ТывКУ-нуң эко-номиктиг факультетиниң студен-тилери-биле кожууннарда улустуң-сайгарлыкчы чорукту деткириниң-хемчеглерин кайы хире билириниң-дугайында анкетаны эрттирген. Ооң-түннелдери-биле алырга, медээлер-ниң хөй кезинин телевидение, солун-сеткүүл таварыштыр билип ап-турар. Оон аңгыда ТР-ниң Эконо-мика яамызының mert.tuva.ru сай-тызында «сайгарлыкчы чорук» деп-кезек бар. Ында деткимче, хоой-лужудулгага хамаарышкан долу-медээлерни берген. Үнүшкүнүг-сургакчылаашкыннар үезинде бе-леткеп каан материалдарны база-үлөп турар. «Бизнес-инкубаторга», ТР-ниң Экономика яамызынга (Ча-зак Бажыңында ийги каътта) кү-зелдиг кижилер келгеш, тайылбыр-ларны ап болур.

Светлана Доржу (чагаа тава-рыштыр):

— Аныяк өг-бүлө хуу сайгар-лыкчы чорук эгелээр дээн болза, кандыг хевирлиг чээли ап болу-рул?

Херел Бадарчы:

— ТР-ниң Аныяктар болгаш-спорт херектериниң яамызының-«Сен — сайгарлыкчы сен!» деп-тускай программалары ажылдап-турар. Аңаа 30 хар четпээн аныяктар-бизнес-төлевилелдери-биле киржи-п болур. Ында халаска ажыглаар-аргалар бар. ТР-ниң сайгарлыкчы-чорукту деткир фондузу биче хем-

чээлдиг чээлилерни берип турар. Банкылар-биле деңизерге, фонду-нуң чээлилериниң хуузу эвээш деп-демдеглеп каайн. Кожууннарның-администрацияларында сайгарлык-чы чорук деткир фондулар ажыл-дап турар. Оларга база тайылбыр-ап баар болза эки.

Ай-Суу Донгак (Кызыл хоо-рай):

— Сайгарлыкчы кижжи бизнес-планни тургузуп алгаш, силерге-аппарып бээр, ону тускай ко-миссия сайгарып көөр бе азы?

Херел Бадарчы:

— Чеже-даа шынарлыг, эки-бизнес-төлевилел болза, ону до-раан дужаары болдунмас. Чүге-дээрже күрүнениң акша-хөреңгизин-конкурс езугаар хуваар болгай. Конкурсту албан-езузу-биле чар-лаан соонда, кандыг хевирлиг дет-кимче дилеп турарын барымдаалап, чагыгны хүлээр. Чагыгны кириген-соонда төлевилелди боттарывыс

Тыва Республиканың Экономика-яамызының Сайгарлыкчы чорукту-сайзырадыр талазы-биле депар-таментиниң инновация ажыл-чо-рудулга килдизиниң начальниги-**Херел Буян-оолович Бадарчы.**

үнелеп көргөш, үнүшкүнүг хы-налда кылыр бис. Бизнес-планниң-өзек утказы эки-даа болза, ону бот-тандыар дээн черге чеде бээр, таарымчалыг байдалдар чок болур-таварылгалар база бар. Ынчангаш-тускай комиссияга үнүшкүнүвүс-дугайында илеткеп, төлевилелди-камгалаар апаар бис.

Тыва Республикага сайгарлык-чы чорукту сайзырадырының ду-гайында чугаалажыр болза, төнмес. Дорт харылзааның үези кызыгаар-лыг болганындан аалчылар-биле-чу-гаавыс моон-биле адакталган. Ын-чалза-даа айтырылгар ам-даа хөй, оларга тодаргай харыылар херек. Специалистерниң берген медээлери-чонга ажыктыг болганынга идееп, моон-даа соңгаар оларның-биле-харылзажып, тайылбырларны ап, сайгарлыкчы чорукту хөгжүлдээ-дээш үре-түннелдиг кады ажылдаа-рын номчукчуларга күзөдивис.

Айлаң МОНГУШ,

Азияна ТАУ.

Алдын-Херел АПЫКААНЫҢ
тырттырган чуруктары.

Эки эгелээшкинге — деткимче

Эрткен чылдың июль айда-Чаа-Хөл сумузунуң аныякта-рынга өөрүшкүлүг хүн болга-ны утгундурбас. Чүге дизе Тыва-Республиканың Чазааның бол-гаш тус черниң суму чагыргазы-ның чагы-биле өскүс 2 уругнуң-бирээзинге-ле 48 дөрбелчин-метр шөлдүг чуртталга бажыңы-ның дүлгүүрлерин тывыскан. Ол-байырланчыг болуушкунга Рос-сияның Көдээ ажыл-агый бан-кызының («Россельхозбанк») Тывада салбырының идепкейлиг-клиентизи Н.Д.Давааны дорт ха-маарылгалыг кижжи ол деп болур.

Бөдүүн тудуг ажылдарындан-эгелээш шудургу сайгарлыкчы ишке-чедир кызымак күш-ажылы, быжыг-туружу база чедип алыр дээн со-рулгазын эчизинге чедирер дээн кү-зели-биле сайзырап, хөңүп келген-бо алдын холдуг кижини суурунун-чону эки билир.

Николай Доржуевич — 2006-чылдан бээр Россияның Көдээ-ажыл-агый банкызының («Россель-хозбанк») Тывада салбырының-доктаамал аалчызы. Чүге дизе бо-банк идеелдиг болгаш хандырылга-талазы-биле бедик деңгелде дээр-зин ол ыяк билер. Ооң ол идее-ли шынзыттыңан болгаш Чаа-Хөл-кожуунда ук банкының немелде-офизинде доктаамал агар санны-ажыткан төлөптүг хереглекчилер-ниң бирээзи.

Бодунуң тудуг талазы-биле сай-гарлыкчы херээн эгелээрде банкы-дан баштайгы чээлини алгаш, ажы-лын хөндүп эгелээнин ол утпаан. 2011 чылда кожуун төвүнде Ок-тябрьның 60 чылы аттыг кудумчуда-4 аал чурттаар бажыңны туткаш, өскүс болгаш ада-незиниң хайгаа-ралы чок арткан уругларга тус чер-чагыргазының төлээлери-биле ооң-дүлгүүрүн хүлээдип бергени ут-тундурбас өөрүшкү бооп арткан. Аас-кежиктиг уругларның аразын-да банкының чээли килдизиниң-ажылдакчызы Андрей Сундуйнуң-бар болганы база солун. Чүге дизе-олар чаңгыс эвес удаа банкыга-ужуражып, кады ажылдажылга чо-руткаанының түннелинде кайы-кайы-зынга-даа ажыктыг чүүлге төлөптүг-болганнар. Бирээзи сайгарлыкчы-ажыл-чорудулгазын хөгжүткен, а-өскези чаа бажыңның дүлгүүрүн-алган.

Чаа-Хөл кожуун чагыргазы ту-дугжуларның ажылын эки удуртуп-башкарып, чедимчелиг ажылдааны-дээш өөрүп четтиришкнниг би-жиин тудусканы ооң ажыл-агыйжы-сорулгаларын улам күштелдирген. 2012 чылда банкыдан 700 муң-рубльдиң чээлизин алгаш, суурунун-чонунга эргежок чугула херек хөй-ниитиниң чунар-бажыңының тудуун-доозуп, социал ужу-дузалыг айты-рыгны шийтпирлээринге база үлүүн-кириген. Ол дээш чаа-хөлчүлөр-аңаа өөрүп четтиргенин илередип-чоруур.

Шак ындыг шынчы, ажыл-иш-чи, идеелдиг кижилер-биле кады-ажылдажылганы чорудуп, чаа эге-лээшкинерге деткимче көргүзе-ринге Россияның Көдээ ажыл-агый-банкызы кажанда-даа белен.

Элика ДАВАА.

2012 чылда эргелелге хереглекчилерден 1064 хомудал кирген, оларның 440-и — би-жимел-биле, 624-ү — аас-биле.

39 %

садыглаашкынга,

34,4 %

банкыдан алган чээлиге,

10,9 %

коммуналдыг болгаш амыдырал-хандырылга

албан черлериниң ачы-дузаның шынарынга, өртектөр төлевирлеринге хамаарыштыр хомудал-дар болган.

«САДАРЫ БЕЛЕН, САДЫП АЛЫРЫ БЕРГЕ. ЧАРАРЫ БЕЛЕН, ЧАЗААРЫ БЕРГЕ»

ШЫН
http://shyn.ru

«ПРЕСТИЖ» – ХУУДА УРУГЛАР САДЫ

Чаш төл чырык чер кырынга чаятты-нып төрүттүнгөн соонда ооң өзүлдези, сайзыралы эгелээр. Удаваанда ол үңгей берген боор, оон ооң бирги базымнары, баштайгы сөстери... Ол хүннүң-не чаа чүүлү эскерип, өөренип алырын оралдажыр болгай. Чаш ажы-төл өөреничел болгаш сонуургаачал.

Аныяк иелер чаш уруун азыраары-биле телевирилг шөлээзи төнери билек, тодаргайлаарга, 1 хар чартык чедерге, ажылынче дарый үнерин бодаар. Оон эгелээш хөй-ле айтырыглар тургустунуп келир: чаш төлдү кым алырыл, уруглар садында олуттар чогу, ээлчегниң келири билдинмес хуусаазы... Ынак уйнуун азыражып-карактажып бээр хостуг үелиг кырган-ава, кырган-ача бар болза, аас-кежик, а бир эвес олар ам-даа аныяк, ажылдап турар таварылгада улуг бергелерге таваржыры чадалчок. Чаш уругну чүгле бүдүн хүн дургузунда кандыг-ла-бир черже «киир идиптери» кол эвес, а ооң бүдүн хүн дургузунда таарымчалыг байдалга турары чугула болгай.

Уруглар садтарының чедишпези — чүгле бистиң республикада эвес, Россияның өске-даа регионнарында база туруп турар чидиг айтырыгларның бирээзи. Чылдан чылче уруглар садтарының айтырыы нарын болуп арттышаан. Аңаа сөөлгү каш чылдарның дургузунда уругларның төрүттүнүп турарының көргүзүлгелеринин өзүлдези база салдарлыг болуп турар. Ынчангаш Тываның Чазаа тургустунуп келген нарын байдалдан үнери-биле хуу уруглар садтарын ажыдарын эң-не боттут арга деп көргөн. Бо ажыл-херекти бизнес кылдыр эгелээри дыка берге, чүге дээр, бир дугаарында, чөпшээрел бижики — лицензия алыры. А ону алыр дизе, баштай уруглар тургузар оран-саваны чогуур ужурулг органнарга хынадып, ооң чөпшээрелин алыр.

Россияда чидиг бооп артып турар айтырыгны шийтирилээри-биле «Уругларга — уруглар садтары» деп төлөвилел боттанып эгелээн соонда, хуу уруглар садтары эвээш-бичинилеп ажыттынып эгелей берген. Хуу сайгарлыкчыларның аразында ажыттынган уруглар сады бижики күзелмни редакцияга чогадыкчы ажылдакчылар хуралына илереткен турган мен. Ынчангаш журналист чөпсээм — диктофонум алгаш, фотокорреспондент-биле кады найысылалда билдингир апарган «Престиж» уруглар төвүнче углаптымыс. Ооң ажыл-амыдыралының дугайында «Престиж» кызыгаарлыг харысалгалыг нийтиелдин (КХН) чингине директору Снежана Леонидовна Даваа-биле ажыл-ишчи чугааны кылдым.

— Бир дугаарында сонугарга айтырым, уруглар сады ажыдар деп шийтир кажан, канчап тыттып келгенил, Снежана Леонидовна?

— Хөй ажы-төлдүг өг-бүлө бис. Улуг оглуус 8 класс, урууус 1 класс, оон бичилери 4 биле 2 харлыг. Бо шагда уруглар садтарының айтырыы дыка берге-дир. Ада-иелер уругларын садик апаар ээлчээн чыл-чылы-биле манал кээр, а хөй кезини ону манал турда-ла, школаже өөренир үези чедип келир. Уруг бүрүзү школа назыны четпээн үезинде база өөрөдиге-кижизидилгени алыр эргелиг болгай. Амгы үеде ол талазы-биле айтырыг чогуур деңгелде эвес, чүге дизе уруглар садтары чедишпес. Бис база ол бергедээшкннерге таварышкан бис. Уругларымын садикке тургузуп алыры берге боорга, өөрөдигемни безин ийи катап соксадып, катап тургустунуп-даа турдум. Оон уржуунда өөрөдигем ара каар ужурга таварыштым. Уруглар төвү ажыдар дугайында бодал 2004 чылда бистиң ачавыска «төрүттүнгөн». Оон эгелээш уруглар сады ажыдар деп сорулганы быжы-биле тургускаш, ооң боттандырылгасынче бүгү күжүвүстү мөөңеп кирипкен бис. Чүгле бодууска эвес, а өскелерге база таарымчалыг болзун дээн бодал-биле. Чонууска, эвээш-бичини-даа болза база деткимче болур дээн бодалывыс-биле.

— Улуг үүлө-херек эгелээрде, материалдыг, саң-хөө байдалы кол черни ээлээр болгай. Силер ол айтырыңар канчаар шийтириледиңер?

— Таптыг-ла ол 2004 чылдарда банкылар чээли акшалар берип эгелээн турган. Ынчангаш мен чээ-

«Престиж» нийтиелдин чингине директору С. Даваа.

— Бо хүнде 80 кижии бар. 4 аңгы бөлүк: бирги бичии (2-3 хар), 2-ги бичии (3-4 хар), ортун (4-5 хар) база улуг 5-6 хар. Мында 8 башкы уругларны кижизидип турар база 4 башкыны дузалакчызы, одакчы, 2 повар болгаш эмчи сестразы. Эргелекчисти Азияна Николаевна Донгак дээр. Бистиң боттарыныстың уругларымыс база мында. Улуг оглуус суурга садик барып тургаш, Кызылга өөренип эгелээн, а урууус 5 харлыгына чедир садик-даа барбайн турган, оон харын бо төп ажытына бээр, маңаа турганы ол-дур, школаже моон үдээн бис. Оолдарымыс база мында.

Ийиги бичии бөлүктүн чаштары.

ли акша алгаш, тудугну 2005 чылда эгелей берген мен. Хөй акша-хөрөңги негетинер болганда, ажыл соксавазы-биле удур чээли алгашла, тудугну кылып турдуус.

— А бо төп турар чериңерге чүү турганыл?

— Маңаа чүү-даа турбаан, курут черге туттунуп эгелээнвис ол. Бо черни мээң ээзи дунмазы-биле кады алгаш, туткан. Баштай бирги бажыңны туткан бис. Оон 2012 чылда ийи дугаар бажыңын тудуп алдымыс.

— Төвүңерни кажан ажыглалче кирип ажыттыңар?

— 2010 чылдың январь 11-де ажыткан бис. Ынчан чүгле 25 уруг-луг чаңгыс бөлүк турган. Оон ийиги кадың септээш, эт-сеп-биле дерип база бир бөлүктү ажыттымыс.

— Амгы үеде каш уруг хүлээп турар силер?

— Силерни аажок кызымак, тура-соруктуг болгаш чүткүлдүг кижии деп көрүп тур мен. Эгелээни эчизинге чедирер дээр болгай. Кандыг-даа ажыл-херектиң түңнели бар. 3 чыл дээрге база шору үе-дир, чедишкннериңер база бар деп бодап тур мен.

— Ийе, бар. Бир дугаар улуг чедишкннивис — күзеливис боттандырып, уруглар садын ажыткаш, бичии чаштарны хүлээп ап эгелээнвис. Школаже бир дугаар үдээн урууустун ам өөренип турары школазындан «эки өөренип турар» деп бижики база алдымыс. Бир дугаар доозукчуус боорга, оон салым-хуузу сонуургавайн баар арга чок болган бис. Бистиң урууус — ийи дугаар доозукчу-дур. База ол ышкаш эрткен чылын Бүгү-делегейниң уруглар камгалалының хүнүңге тураскааткан хоорай чер-

лика талазы-биле Онза байдыа-ямызынга ажылдап турган. А үеде ол — хүндүлүг дыштаныгы Тудугну колдуунда бодум удур башкарып турган мен, оон өөмү ажылдавайн баргаш, дузала эгелээр, кижиниң сагыжы бажы ажай бээр чорду. Кижиниң чаңы быжыг чөлөңгнш болгаш детки турда, сеткилге безин чик бол Кол бергелер дээрге тудугну чо ужурулг нормаларга дүгжүп тук кылдыр кылыры, ооң соонда с тар-эпидемиологтуг хайгаарал өртке удур хайгааралдың хыназын эртип, чөпшээрел бижики алыры.

— Төвүңерниң адының дийинда айтырыксап тур мен.

— «Престиж» деп аттымыс Аяс Алдын-оолович адаан уруглар төвү ажыдар деп бода эгелээш-ле, шак ынчалдыр ад мен деп шийтирлеп алган турган. А чүге дээр? «Престиж» дээр ат-алдарлыг, эң дээр дээн туклыг болгай. Ынчангаш төп болуң ат-алдарын бедик тудары-биле күзелдин бүзүрели-дир ийи тодаргайлаарга. Иштинде дер-дериг-херекселинден эгелээш, севи шуптузу салдар-хамаарылыг кылдыр дерээн бис. Аттан бичүү-даа чүве дыка улуг хамаарылыг боор деп бодаар бис.

— Силер-биле чөпшээрел тур мен, ийе, дыка ужурулг кылдыр адап алган улус-тур силер Улаштыр сайзыраар бодап турар силер бе?

— Амдыызында планымыс эмчи кабинетинге чөпшээрел кижии биле өөрөдиге болгаш тем яамызындан бижики алыр көрүп турар бис.

— Уругларын силерге тургзары-биле ада-иелерден билдиреңер бе?

— Ээлчегде 500 хире билдиреңер бар. Ам канчаар, олуду хөй эвес болгаш, чүгле чогуур уруу санын алыр-дыр бис. Ада-иелери билип тур бис, чүге дизе бис боттарымыс шак ындыг бергелерге таваржып турган болгай бис.

— Дыка буянын үүлө-херек бүдүрүп турар улус-тур силер Снежана Леонидовна, ажы-агыйыңар ам-даа аайлажып бүдөр болзун, чорук-херээңер чогуңур болзун.

ТҮҢНЭЛ СӨС ОРНУНГА: амгы үеде чамдык иелер боттарының ажы-төлүн бажыңыга кижизидер таарымчалыг аргалыг болу берген. Бирээде, ажылдаар апаар, ийиде, ол ышкаш улуг ажылды бодунга хүлээп алырынга шупту белен эвес, үште, уруглар сады уруг ап бээр кижиге, няняга бодаарга, черле ажыктыг болгай.

Уруглар сады — херээжен кижиниң кайгамчык бизнесси. Нийтир биле алырга, уруглар сады ажыдар дээрге белен эвес айтырыгларын бирээзи-дир. Ынчалзажок кижии улуг күзелдиг болгаш ол талазы-биле сайгарып билир болза, кандыг-даа бизнес бүдөр болгаш сайзыраар хөгжүр. Ажы-төл-биле ажылдаары — улуг кичээңгей болгаш харыс салга негетинер белен эвес ажыл. Ынчалза-даа бергелерге торубайың ажыл-херекти эгелеп, уруглар садтарын, төптерин ажыдып турар уруг сайгарлыкчыларның бары өөрүнчүг. Бо таварылгада олар чүгле хөй акша ажылдап алыр эвес, а чонга деткимче болзун дээш ажы-төлү өөрүшкүнү, боттарының үе-черге-биле харылзаалыг болурун, өөрөдиге-кижизидилгени үезинде эгелээр кылдыр ажыдып турар. Материалымның маадырлары Снежана Леонидовна биле Аяс Алдын-оолович биче сеткилдиг болгаш бөдүүн өг-бүлө. «Буянын бажыңга чыгыр, будуктуг ышка куш чыгыр» дээр болгай. Төвүңде уругларның хөйүн, ада-иелерден ээлчеге ам-даа хөй билдиришкннер безин бар дээр, эгелеп алган бизнесси — уруглар төвү эки эгелиг болгаш чедишкнниң дээрзиниң бадыткалы-дыр. Чонга дуза көргүзери — буянын ажыл.

Валерия КОНГА

Алдын-Херел АПЫКААНЫҢ тырттырган чуруктары

ШЕВЕРНИҢ ШАҢНАЛЫ – 14 КАРАТ БРИЛЛИАНТЫЛЫГ АЛДЫН ЧҮСКҮК

Тыва хеп-сын кижиниң сүлдө-сүзүү-биле холбаалыг. Национал хепти кедип аарга, кижиниң сергек, чоргаар көстүр, ынчанга

хептиниң кеткен хеви дыка ханы уткалыг. Хепти арааш, бажыңга, хеп шкавыңга азып алырга хеп хей-аытка эки дээр. Аныяктар, ылаңгыя чаш кыстар, кудазыңга, байыр-чыскаалдарга-даа национал хепти даарап кедип турар апарган.

ту бодумга хепти даарап кедиптер апардым. Ажылчын базымны Чадаананың дааранылга цегинге эгелээн мен, бир чыл ажыг өөреникчилеп турдум. Оон соонда Кызылдың 11 дугаар профтехучилищесинге өөренип киргеш, херээжен даштыкы хеп быжыкчызы болуп доостум. Кызылга келгеш, “Восток” ательеге даараныкчылап эгелээш, амгы үеде “Эдельвейс” ательезинде ажылдап турар мен. ТКУ-га дээди эртем кедип алдым.

— Ада-иенер, өг-бүлөңер дугайын чугаалап көрүңер.

— Авам — Бажың-Алаак, ачам — Сүт-Хөл чурттуглар. Мен Хөндөргейге төрүттүнген мен. Өм ээзи Хүлөр Хунаевич Сат — каайлы черинде инженер-техник. Улуг оғлум Менди Иркутск хоорайның дээди өөрөдиге чериниң 5-ки курузунда өөренип турар. Уруум Буяна дээди эртем-билигиг, “Альфа-банк” деп албан черинде специалист бооп ажылдап турар.

— Силерниң шаңналдарыңарны ажылдаар чериңерниң ханазында азып каанын эскердим, ону кааа, чүү дээш алган ирги силер?

— Ийе, 2001 чылда Москва хоорайга болган бидик моданың II делегей чергелиг мөөрейинге киришкеш, эки национал хеп даарааны дээш диплом алган мен. Орта Россияның 97 регионундан болгаш даштыкы чурттардан, Кыдат, Корея, Япониядан төлээлер киришкен. “Чөөн чүк костюму” деп номинацияга гран-при шаңналын — бирги черни чаалап алдым. 2004 чылда Москвага болган бидик моданың делегей чергелиг

мөөрейинге “Эң дээр Чөөн чүк костюму” номинацияга II чергениң диплому-биле шаңнаттым. “Азияның ховар эртинези” деп коллекция дээш меңээ эң дээди, үнелиг шаңналды — долгандыр 14 бриллиант-биле каастаан алдын чүскүктү Саха-Якутиядан «Алмазная леди» фирманың директору Елена Федорова тывысты. Бо конкурстарга тирилээн модельдериниң чуруктарын “Этносфера” сеткүүлүңе 2001, 2004 чылдарда база үндүргөн.

Оон аңгыда Кызылга болган чурукчу модельерлерниң “Алдын чүскүк” деп бирги республика шоу-конкурузунга, “Национал костюм” деп мөөрейге тиилекчи болуп турдум.

— Силер тыва эр, кыс хептерниң модельдерин боттарыңар чуруп, даарап турар силер бе?

— Ийе, тускай сеткүүлдер чагыдып ап, өөренип, көрүп тургаш, эскизтерни бодум чуруп, бо үеге дүүштүр чогаадып ап турар мен. Тыва хептер база шупту аңгы-аңгы ужу-уткалыг. Улуг назылыг улус келгеш, бодунга бөрт, тон чагыдып, ону шаандакы үелерде ышкыш кылдыр даарап бээрин дилээрге базала национал хеп дугайында номнарны ажылдап тургаш, даараар-дыр мен.

Оон аңгыда “Саян”, “Эдегей” ансамбльдерниң артистериниң хевин, “Даңгына”, “Мини-мисс” чараш кыстар мөөрейлериниң тускай эскизтерлиг тыва платьелерин даарап турар мен. Даараан платьелер-биле бо кыстар тиилелгелиг черлерни ап турар, ылаңгыя “Национал костюм” деп номинацияларга шаңналдарны ап турдулар.

— Бо үеде бистиң номчукчуларывыска кандыг модельдер, чаартылгалар сүмелээр силер?

— Амгы үеде күскү, кышкы тоннарны драп пестен, хөрээ национал хевирлиг болгаш мөңгүндөн азы алдын-биле чайырлап каан өөктерлиг даарап турар мен. Мындыг тоннарны кыс чон дыка сонуургаар, кедип алырга, чараш, бай-шыырак, аяныг кылдыр көстүр.

— Силерниң делегей, Россия чергелиг сонуургап, онзагайлаар

Бриллиантылыг алдын чүскүктүн эдилекчизи Чечек Сат.

модельерлерниң кимнарыл?

— Бодум хуумда, Валентин Юдашкин, Вячеслав Зайцев модельерлерниң каас, үнелиг даштардан, кылаңнааш, чараш каасталгалар-биле каастаан платьелерин дыка сонуургаар мен. 2004 чылда Москвага болган бидик моданың делегей чергелиг мөөрейинге Алтай крайдан модельерниң ондатра кежинден даараан комбинезон, куртка, жиледи болгаш Чечен Республиканың төлээзиниң национал костюму кайгамчык чараш болду.

— Чечек Өлзей-ооловна, келир үеде кандыг-кандыг планнарлыг силер?

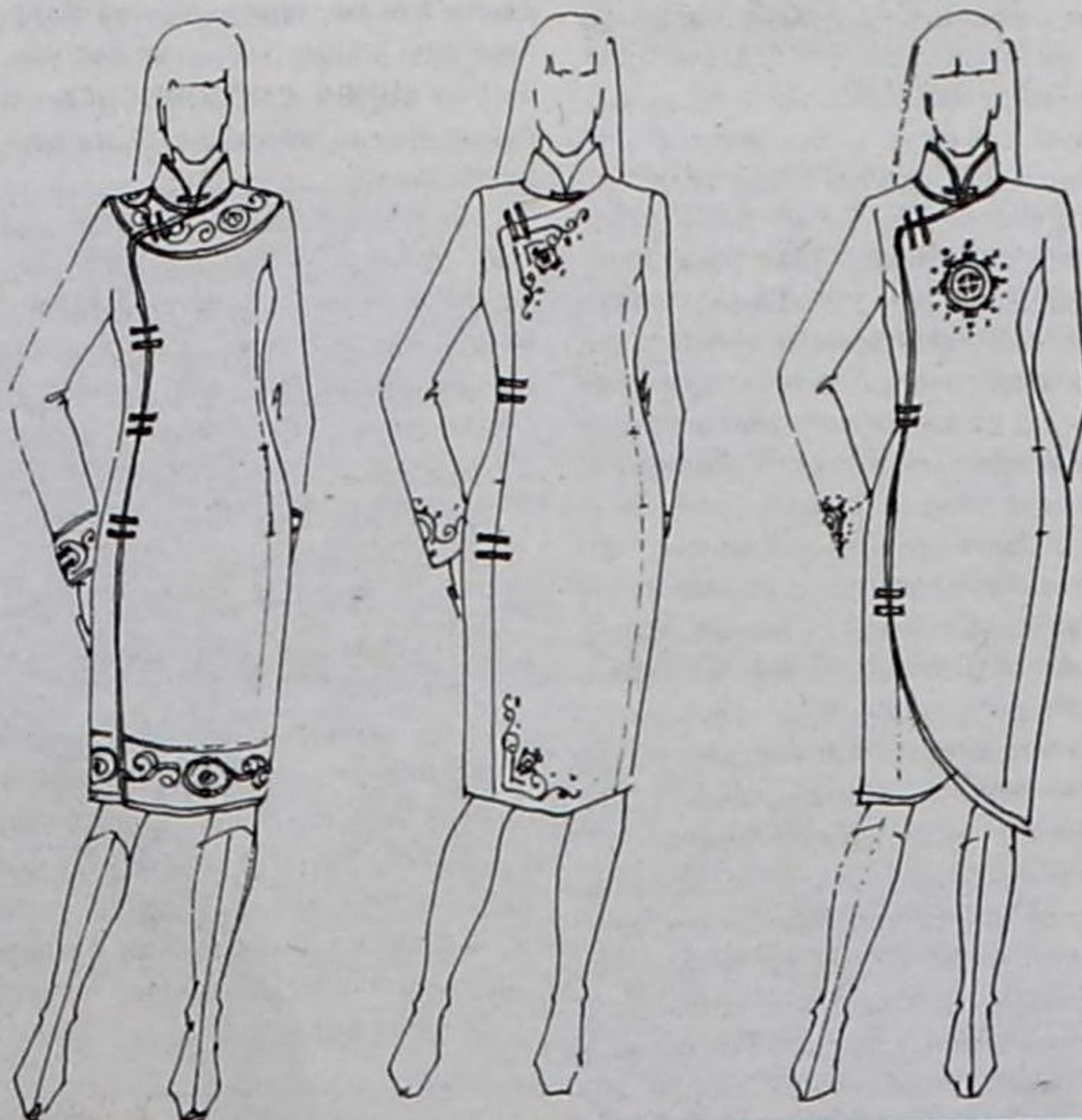
— Хуу дааранылга бажыңын ажыдып, аңаа кылаңнааш, чараш каасталгалар-биле каастаан тыва, кезээки платьелерни кижиниң бүрүзүңге тускайлаң, онзагай кылдыр даараарын күзээр-дир мен.

— Интервью бергениңер дээш четтирдим. Моон-даа соңгаар чараш платье, тон модельдери-биле бисти өөртүрүңерни, шаңналдарны күзээр-дир мен.

Шончалай ХОВАЛЫГ.
Алдын-Херел АПЫКААНЫҢ тырттырган чуруктары.

Тыва хептерниң майы. Алдынай СОЯНЫҢ чураан чуруктары.

й чылдарда тыва национал модельдерни чогаадып даараар — делегей чергелиглер мөөрейниң тиилек-амгы үеде “Эдельвейс” экиниң шевери Чечек-ооловна САТ. Шевер-чыкчының холу домнуг-ындан ийик бе, кедип кижиниң сеткили сергек, ийик, чоргаар көстүр. Нигир даараныкчы чүс-чүс-ыларны хепкерген, олар-кеттиргенин илередип чо-

Чечек Өлзей-ооловна, тыва-араар солун мергежилди-шилип алдыңар, силерге-ашкы болганыл? Миннип кээримге-ле, авам-ыр турган. Оон чаныңга-с быжындыларын чыып-ал-иче сумкамга чажырып аар-ынчан ойнаар-кыстарымга-тон даарап эгеледим. Чоор-

Биче Мөңгүн-Тайганың баарында

Тываның каас-чараш булуңнарының бирээзи, Чөөн-Сибирьниң эң бедик даа — Мөңгүн-Тайга. Мөңгүн-Тайга, Каргы, Арзайты, Буурул баштыг тайга меңгилиг, бедик дагларлыг, чаъстыг, туманныг тайга-сынның чурумалы болгаш тос чүзүн малы-биле онзагай. Бойдустуң кайгамчык чугаалап ханмас даглары, улуг-биче хөлдери, хемнери шагда-ла уран-мерген сестери-биле дамчыттыган.

Мөген-Бүрениң ажил-чорудулгазы

Республиканың ырак-уза Мөңгүн-Тайга кожуунуң Кызыл-Хая сумузунга «Сүт болгаш дүктен кылыгларны бүдүрериниң талазы-биле» өөредилгелерни эрттирип, кожавыс моолдар боттарының дуржулгазын дамчыдып берип чоруурлар.

Мөген-Бүрен аттыг күрүнениң унитарлыг бүдүрүлгезиниң директору Өшкү-Саар Аракчаевна — хөй чылдарда ажилдаан дуржулгалыг удуртукчу. Кожавыс Моол Арат Республика-биле керээни чарып алгаш, үргүлчү арга-дуржулга солчуп, кады ажилдал турар.

Мөген-Бүрен аттыг күрүнениң унитарлыг бүдүрүлгезинде 220 кижик ажилдал турар, оларның иштинде сарлык кадарчылары, чылгычылар — 12, артканнары — малчыннар, тудуг-жулар болгаш цехтин ажилчынары. Мал бажының саны-биле — республикада мурнуку одурдугда.

«Мөген-Бүрен» бүдүрүлгезиниң дүктү болбаазырадыр, үскен далган кылыр, хлеб быжыраар, дүк болгаш сүт болбаазырадыр цехтери ажилдап турарын демдеглээри чугула база дериг-херексели-биле хандырылганын эки деп санаар мен. 2009 чылдан эгелеп бо цехтер ажилдал эгелзэн.

Хлеб быжыраар, үскен далган кылыр бүдүрүлгө

— Бир хүнде 84 хлеб быжыраар бүдүрүлгөдө ажилдап турарлар хлебти бижидип алыр аргалыг, үскен далганын чагы езугаар кылыр, 1 килограммда — 80 рубль, а чартык килде — 40 рубль, Моолдан башкы оол келгеш, өөрткен. Үскен далган кылырда чүгле сүт биле дус холумаан ажыглап кылып турар (дагаа чуургазының кургаг холуксаазы чокка) база дериг-херекселди садып берген. Кызылга көдээ ажил-агый делгелгезинге боттарыныстың аш-чемивисти садып турар бис — деп, пекарь Сайлыкмаа Чечен-ооловна Коңгаржап кысказы-биле тайылбырлады.

Сүттен кылыгларны болбаазырадыры

Мөген-Бүрен аттыг бүдүрүлгө сүттен кылган аш-чемнерни болбаазырадырын шийтирлеп алган. Оң директору Өшкү-Саар Аракчаевна тыва чон база сүттен ак чемнерин янзы-бүрү кылыгларын өөренип алзын дээш ажил чок олурбайн, биче бүдүрүлгелер тургузуп алырынга идигни берип, дуржулгазын кожуунарга дамчыдып чоруурун эки деп демдеглесеп ор мен.

Эрткен чылын бүдүрүлгеге сүт болбаазырадыр 150 литр, 30 минута тургузунда хайындырар, сүттен 200 ажыг аш-чем кылыгларын болбаазырадыр 100 муң ажыг рубльдин херекселин садып алганын онза

Моол башкы Уртнасан.

деп көрдүм. Сүттен кылыгларның чүгле 5-6 хевиринге ак чемнерни кылырын моол башкылар өөртөкеш, барганнар. Бүдүрүлгө быштак, курут, мармелад, хымыс, өреме база суксуннарны болбаазырадып ап, «Мөген-Бүрен» КУБ» деп этикетка чыпшырган хал-савазы-биле Кызылга эртип турар байырлардарда бүдүргөн аш-чемин делгеп, садып-саарып турарлар. Чылгы мал саны 247 баш, оон иштинде төрүүр бе саны 60, 50 бениң сүдүн 2 шак болгаш-ла саар, бир хүнде 40 литр сүт болур. Кадарып турар малывыстың сүдүндөн янзы-бүрү аш-чемни бүдүрүп алыр аргавыс бар-дыр,

«Мал ажил-агыйлыг, кидис өгүз көшкүн чоннар ак чеминиң кылыгларын боттары бүдүрүп ажыглаар болза, кадыкшылга эки болур. Дараазында хөмден саваларны бүдүрерин тыва чонумга өөредир-биле чүлүмнү кириштирер мен» — деп, академик моол башкы Уртнасан тыва дыл кырынга чугаалап, чагыын бергеш, барган.

мөген-бүренчилер ышкаш кызымак болур болзувусса, кандыг-даа ажил кылдына бээр.

«Мал ажил-агыйлыг, кидис өгүз көшкүн чоннар ак чеминиң кылыгларын боттары бүдүрүп ажыглаар болза, кадыкшылга эки болур. Дараазында хөмден саваларны бүдүрерин тыва чонумга өөредир-биле чүлүмнү кириштирер мен» — деп, академик моол башкы Уртнасан тыва дыл кырынга чугаалап, чагыын бергеш, барган.

Дүктен кылыгларны болбаазырадыр бүдүрүлгө

Бистер хой, өшкүвүс дүгүн экиле ажыглап билбес болгаш, анаа октап турар-дыр бис. Чамдык малчын аалдарга чеде бээрге, дүктерин кажжа кырында октапкан чыдарын эскерер чордум.

Күрүнениң унитарлыг бүдүрүлгези дүктен кылыгларны кылыр ажылын шуудай берген деп демдегеп болур. Дүк дыдар машиназы, ону өөр херексели шупту бар. Бичи ойнаарактардан эгелзеш, шывар кидиске чедир кылыгларны бүдүрүп турарлар. Кадарып турар хоюнун дүгүн октавайн ажыглап турары эки деп эскердим.

Моол кожаларыныстың дүктү болбаазырадыр талазы-биле дуржулгазы улуг, биче бүдүрүлгелер тургузуп алгаш, ажилдап чоруурлар. Теве дүгүндөн аргып каастаан чылыг хөйлеңнерни, юбкаларны моол бараандан садып, кедип турар бис.

Тывада база теве мал бар, оон дүгүн эйт-сүдүн болбаазырадыр кылыр үе келген, чүгле боттарынысты хамааржыр.

Түңнели

«Мөген-Бүрен» мал ажил-агыйлыг күрүнениң унитарлыг бүдүрүлгезиниң ажил-чорудулгазы үлгүлүг, биче бүдүрүлгелерни, дүктү кылырын (өгүнү кидизин чылдың-ча боттары салып ап турар), хлеб быжыраар, үскен далган кылыр, сүттү болбаазырадыр херекселдер колаларда бениң хымызын база Хиндиктиг хөлдүн балыктарын садып-саарып турарлар.

Малчын коданнары ырак-уза тайгаларда сарлык, чылгызын, хөй малын одарладып чайлаарлар. Кызыл-Хая сумузунда улуг коллектив чонну хлеб, үскен далган база сүт бүдүргөн кылыглар-биле хандырып турар.

Биче бүдүрүлгелер ажилдап турарының талазы-биле бис сумуда эки талаже эргилде бардыр. Мурнакчы ажил-ижи дээш шаңнал-макталдыг бүдүрүлгө бис Мөңгүн-Тайга кожуунуң чоргалары, эң улуг назылыг удуртукчу, мал чылдарда «Мөген-Бүрен» тускай лаң тыва уксаалыг мал ажилды бүдүрүлгениң даргазы Өшкү-Саар Аракчаевна Ооржакка 70 харлааны биле болгаш мал азырап өстүрү чоруур нациялар аразынга «Россия Федерациязының эң-не тергилни хөрөк демдээ-биле шаңнаан баз республиканың хөгжүлдизинге үлү хуузу кириштирип чорууру де үнелелди берген.

Кызыл-Хая суур, чеже-даа ыра болза, ажил-агыйы кидин түлү чоруп турарын онзаалап демдеглээ Төрзэн чери хүнден хүнге сайырап олурары кандыг-даа кижик өөрүшкүнү оттурар.

Анисья ТЮЛЮК

Чээлилерге хамаарыштыр

— Биче бизнеске чээлиден аңгыда кандыг хевирлер ажыктыг бооп болурул?

— Биче бизнестин эзлеринге «Россельхозбанк» ААН дыка хөй хевирлерни сүмелеп турар. Юридиктиг черлерге болгаш хуу сайгарлыкчыларга саналга-касса хандырылганың талазы-биле элзэн хөй ачы-дузаны банк чедирип болур. Банк агар санын Россия Федерациязының валютаның; төлевир агентзинге ажыдар тускай банк агар санын; төлевир агентзинге (ийинги агентиге) ажыдар тускай банк агар санын; бараан чедирик-чизинге ажыдар тускай банк агар санын; Россия Федерациязының валютаның тускай брокер агар санын ажыдып болур силер.

Юридиктиг черлерге болгаш хуу сайгарлыкчыларга хостуг акша-хөреңгизин Россия Федерациязының рублиниң депозиттеринге болгаш даштыкы валютага шыгжаарын база банк сүмелеп турар. Банк депозиттери дээрге амгы үеде акша-хөреңги аймаан шыгжаарының эпиг болгаш идегелдик хевир болур. «Россельхозбанк» ААН депозиттерниң дараазында беш хевир

рин аалчыларыңа сүмелеп турар:

1. «Турум». Акша салыкчызының немей акша салыр-даа болгаш депозиттиң чамдык кезинин хуусаадан эрте уштуп алыр-даа аргазы чок хуусаалыг банк депозиди.

2. «Өскерлип турар». Акша салыкчызыңа немелде дадывыр төлээр арганы берген хуусаалыг банк депозиди.

3. «Таарымчалыг». Акша салыкчызыңа депозиттиң кезинин хуусаа бетинде эгидип ал болур арганы берген хуусаалыг банк депозиди.

4. «Шимченгир». Акша салыкчызыңа немелде дадывырлар-даа кириер болгаш депозиттиң акшазын хуусаадан эрте эгидип ал болур эргени тывыскан хуусаалыг банк депозиди.

5. Магадылалдыг. «Россельхозбанк» ААН-ниң бүгү депозиттери өскерличел хуусааларлыг, хуу ставкаларын рынокка көргөн болгаш хуузуң төлээриниң үезин-ай санында, квартал санында азы хуусаа төгөндө төлээрин шилип алыр арганы тывыскан болур. Хуу ставкаларын доктаадып тургузарда салыкчы бүрүзүн тустус көөр.

Банкының амгы үедеги техноло-

гияларынче банк улуг кичээнгеи салып турар болгаш бодунуң салыкчыларыңа агар санын аңаа келбейн, банк-биле ырактан ажилдаар системаны ажыглавышаан, башкараар арганы саналдап турар. Ырактан хандырылганың сервистер банкыга кээп турбайн, кайы-даа үеде агар саның байдалың дугайында медээни алыр, а ол ышкаш агар сан-биле банк санажылгаларын кылыр арганы берип турар.

«Россельхозбанк» ААН бодунуң салыкчыларыңа банк хандырылганың «Банк-клиент» болгаш «Интернет-клиент» деп ырактан бараан болур системаны саналдап турар, ол чорук бизнестин немелдезинге дүгжүр технологияны шилип алыр арганы тургузар.

«Банк-клиент» системаны чүгле салыкчының компьютеринге тургузар, бүгү санажылгаларны ол компьютерге кылыр. Ол сервис Интернет четкизинче үнүп турар кижилерге, а ол ышкаш хүнүн-не төлевирлер кылып турар улуг-улуг организацияларга дыка ажыктыг болуп турар.

«Интернет-клиент» система бистин салыкчыларыбыска «Россельхозбанк» ААН-де ажыттыган бодунуң агар санын Интернет

Айтырыңар, харыылап берээли

четкизинде коштунган кандыг-даа компьютерден, шагның кайы-даа үезинде хайгаарап, ону шалыпкын башкараар арганы бээр.

«Россельхозбанк» ААН-ниң ажыглап турары техниктиг чепсек-херекселдер ырактан башкараар банк системаны ажыглап дамчыткан медээлерни камгалаар, электрондук документтерниң чажыдын хандыраар болгаш бүдүн-бүрүн чоруун магадылаар арганы берип турар.

«Россельхозбанк» ААН-ниң VISA Business|MasterCard Business категориязының корпоративтиг банк карталарын ажыглаарын юридиктиг черлерге болгаш хуу сайгарлыкчыларга саналдап турар.

Корпоративтиг банк карталарын дараазында санажылгаларны кылыры-биле ажыглап болур:

— Сайгарлыкчы ажил-чорудулга-биле холбашкан санажылгаларга Россия Федерациязының валютаның акшазын туда санажыры-биле алырын.

— Сайгарлыкчы ажил-чорудулга-биле холбашкан санажылгаларга Россия Федерациязының валютаның чыгарылгалары төлээрин.

Карта эзлеринге ажыктыг чүүлдер:

— ажилчын аян-чоруктар үезин-

де улуг хемчээлдиг акша-хөреңгин ап чорда айыылдыг эвээжи;

— даштыкыже үнерде төлөв картанында агар санда бар акша хөреңгини декларацияга айтыр деп негелдениң чогу;

— корпоративтиг банк картаның агар санындан акша-хөреңгини кайы-даа үеде банкоматтардан болгаш банкының туда акша бээр черлеринден уштуп алыр, садып-сайтырылга бүдүрүлгелеринге бараанча болгаш ачы-дуза дээш төлөв кылып, гостиницаларга өрээлдер билеттер чагыдар болгаш өске-даа ачы-дуза алыр арганы бээр.

— Ажил-чорудулганың чыгууларының ажил-чорудулганы билип алыр арганы бээр.

— Сайгарлыкчы ажил-чорудулганы 6 айдан хөй үеде чорутуп келген, орулга эки кирип турар, эргежок чугула документтер бүрүн болза, алырыңар чугаажык. Бизнестин калбартырыңа чээли болуп силер. Бо таварылгада силерге «Ажыктыг» деп чээли угланышкыны тааржыр, оон негиз делерин езугаар 5 чыл хуусаада өнчү-хөреңгини долаага салгаш 1000001 рубльден 15000000 рубль түңгө чедир ап болур силер.

2012 чылдың сентябрь айда Өвүр кожуунун төвү Хандагайты суурга бустаныр эрээлдиг, эштир улуг ванна-сауна байырлыг байдалга ажыттыган. Чер-чуртунун боду Омск хоорайга күшүра башкызы дээди эртем-едип алгаш, Кызыл хоорайга жылынын басымын ажилдап, Алызындан сонуургак, эки диг оол өскөн-төрзөн черинге хоорайларда ышкаш саунаны дыштанып алыр дээш эвес, төл бичинзинден тура күшү, талазы-биле сайзыраңгай, шыраак өзүп доругар болзун орулга-биле эгелзэн. Үениң-биле бистиң маадырвыстың суурунга, амгы үениң негел-нге дүжүп турар, чонга хе-ылыг ажылының түнели бо. а-даа кандыг-даа улуг ажил-бодал чоруур күзели дег до-үде бербес. Бо үеде шимчен-оттарының хуу ажил-агыын алыксаан күзелдиг аныак-үрүндөн деткимчени берип кончуг эки деп санаар мен. р кожуун 2012 чылда кыл рыногунда чидиглен-айдалды чавырылдырары» иканың тускай сорулгалыг

Өвүр черде сауна

Каң-оол, Чаяна Донгактар, Роман Килчин.

ган. Хууда сайгарлыкчы деп үндүрүг черинден шынзылгалыг Каң Донгактың чымыштыг ажил-ижи ынчаар-ла эгелзэн.

Сауна ажилдап эгелзениннен бээр-ле улуг-бичи чон оон үзүл-бес. Кожуунун суурларындан аңгыда, Кызыл хоорайдан, Чөөн-Хемчик, Барыын-Хемчик кожуун-нардан чон байырлалдарда болгаш дыштаныр хүннерде хөйү-биле кээп турар. Келген чонну эвилең-ээлдек уткуп, сауна-биле таныш-

ойнал-хөгледип, дыштандырып, буянын чедирип турары дээр-ге аныак сайгарлыкчының сагыш-сет-килиниң бичезин, чону дээш сагыш салып чоруурун херечилеп турар.

Саунага кирериниң өртзө чонга таарымчалыг, Каң Николаевичиниң чугаазы-биле: «Хүнүнүң-не эштир сугну хынаар, тускай дериг-херек-сел-биле арыглаар. Аңаа холуур аар өртектиг бүдүмелдерни Ново-сибирск хоорайдан садып алыр. Ынчангаш эң-не хөй чарыгдалдар ынаар үнүп турар». Хоорайларда ышкаш төпчүткен одалгазы бол-гаш суг оруу чок-даа болза, ында шупту хандырылга чогуур байдалда тургустунган.

Республиканың кожууннарындан бир дугаар ырак-узак Өвүр кожуунда хоорайлардан дудак чок, чаа үениң негелдези-биле тут-тунуп дериттинген саунаның ээзи Каң Донгактың өөнүң ишти Чаяна Юрьевна Өвүр кожуунунуң ка-значействозунда ажилдап турар. Аныак өг-бүлениң чаптанчыг, ча-раш уруглары Дарина – 4 харлыг, а Кариназы 2 хар үези. Чымыштыг ажил-иш саунаны дун уруунуң ады-биле «У Даринки» деп адал алган-нар. Чонунга эки үлегерни көргүзүп турар Донгактарның өг-бүлөзине чоргаарланып чоруур бис.

Айлаң Айдың-оол,

Монгуш Доржу аттыг төп ном саңының чурт-шинчилел килди-зиниң эргелекчизи.

Өвүр кожуун.

Чурукту өг-бүлениң архивин-ден алган.

Үндүрүг төлекчилеринге

Федералдыг үндүрүг албанының Тыва Республикада эргелелиниң www.r17.nalok.ru сайты-биле таныжарынче чалап тур бис

Артык чарыгдал үндүрбейн эң эптиг арганы ажыгла!

Федералдыг үндүрүг албанының Тыва Республикада эргелелиниң интерактивтиг сервистери:

● **Силерниң инспекцияларның адреси болгаш төлевир реквизит-тери**

Бодунуң чурттап турар черинде үндүрүг инспекциязының дугаа-рын, адресин болгаш реквизиттерин билип алыр арганы үндүрүг төлекчизинге бээр.

● **Үндүрүг төлекчизиниң хууда дугаарын билип ал**

Бо сервистин дуза чедирер аргазы:

*бодунуң хууда үндүрүг дугаарын билип алырынга;

*хуу кижиниң хууда үндүрүг дугаарын билип алырынга

● **Бодунда кандыг өре барын билип ал**

«Бодунда кандыг өре барын билип ал» деп сервис хуу кижилерниң өнчү-хөреңги, транспорт, чер үндүрүүнүн эрезиниң, хуу кижилерниң орулгаларының (чүгле хуу кижилерге, РФ-тин хамаатыларынга) дуга-йында медээлерни тывар арганы ажыгларчыларга бээр болгаш №ПД (үндүрүг) майык езугаар төлевир документизин (дыңнадыгны) чара пар-лаар арганы бээр.

● **Тус-тус кижилерге көрдүнгөн үндүрүг төлекчизиниң хуу өрзэли**

«Тус-тус кижилерге көрдүнгөн үндүрүг төлекчизиниң хуу өрзэли» деп сервис үндүрүг төлекчизинге дараазында аргаларны тыпсыр:

*үндүрүг талазы-биле өрениң дугайында чугула медээни,

*санаттыг болгаш төлөттинген үндүрүг төлевирлериниң түнүнүн дугайында;

*эрттир төлзөн акшаның барының дугайында,

*шимчээр болгаш шимчевес өнчү-хөреңги дугайында;

*бюджет-биле санажылганың байдалын контролдаар,

*үндүрүг дыңнадышкынын болгаш үндүрүг төлевирин төлзө-ниниң квитанцияларын алыр болгаш чара парладыр,

*үндүрүг эрезин болгаш үндүрүг төлевирлерин төлээр;

*үндүрүг инспекциязынче боду барбайн, үндүрүг органынче дилег кириер.

● **Учетка тургузарының дугайында хуу кижиниң билдиришкин кириери**

Сервистин тывыскан аргалары:

Россия Федерациязының девискээринде үндүрүг органынга учетка тургузарының дугайында хуу кижиниң билдиришкинин долдурар; долдурган билдиришкинни бүртүкээр болгаш үндүрүг органынче чорудар;

билдиришкин-биле ажилдың байдалының дугайында медээни үндүрүг органының сайтызындан болгаш электроннуг почтаның адресин (бир эвес билдиришкинге ону «Билдиришкин ээзиниң харылзажыр медээлери» деп кезекке айтып каар болзуңарза) дамчыштыр алыр; долдурган билдиришкинни чара парладыр.

● **Үндүрүг болгаш бухгалтер отчетдун электроннуг хевирге дам-чыдар**

● **Күрүне кааылызын төлээр**

Үндүрүглери, чыылдаларны болгаш өске-даа төлевирлерни Рос-сия Федерациязының бюджет системазынче электроннуг хевирге төлзөниниң төлевир документилерин белеткээр арганы бээр.

● **Төлевир поручениезин долдурар**

Үндүрүглери, чыылдаларны болгаш өске-даа төлевирлерни Рос-сия Федерациязының бюджет системазынче электроннуг хевирге төлзөниниң төлевир документилерин белеткээр арганы бээр.

● **ФҮИ-ниң тайылбырын үндүрүг органнары ыяап ажыглаар**

Үндүрүг декларацияларын долдурарының, үндүрүглери болгаш чыылдаларны санаарының болгаш төлээриниң чурумунуң дугайында Россияның ФҮИ-ниң албан-езуунуң туржун үндүрүг төлекчилеринге болгаш девискээрниң үндүрүг органнарынга тайылбырлап бээр.

● **Россияның ФҮИ-ниң эргелелинче (ФҮИ-ниң инспекциязынче) дилег-чагаа кириери**

Тус-тус кижилерге болгаш юридиктиг черлерге бо сервис Федерал-дыг үндүрүг албанынче дилег-бижик кириериниң немелде чепсээ болур.

● **Анкета долдурары**—келген кижилерге айтырыг-хары

Үндүрүг органнарының ажылын үнелээр арганы бээр.

● **Онлайн инспекцияның хүлээп алышкынынче бижидери**

«Онлайн инспекцияның хүлээп алышкынынче бижидери» деп сер-вис үндүрүг төлекчизинге бодунуң күззөн шагында үндүрүг инспекция-зының хүлээп алышкынынче онлайн чурумун езугаар бижидип алыр арганы бээр. Ол ачы-дузаны юридиктиг черлерге-даа, хуу сайгарлыкчы-ларга-даа, тус-тус кижилерге-даа көргүзөр.

● **Өнчү-хөреңги үндүрүг: ставкалар болгаш чиигелделер**

«Өнчү-хөреңги үндүрүг: ставкалар болгаш чиигелделер» деп Ин-тернет-сервисти өнчү-хөреңги үндүрүглери башкаарын сайзыраң-гайжыдар болгаш дараазында үндүрүглөр талазы-биле үндүрүглөр ставкаларын болгаш чиигелделерин ажыглаарының айтырыгларының талазы-биле үндүрүг төлекчилеринге чедирер дыңнадыгны дээштиин бедидер сорулга-биле тургускан:

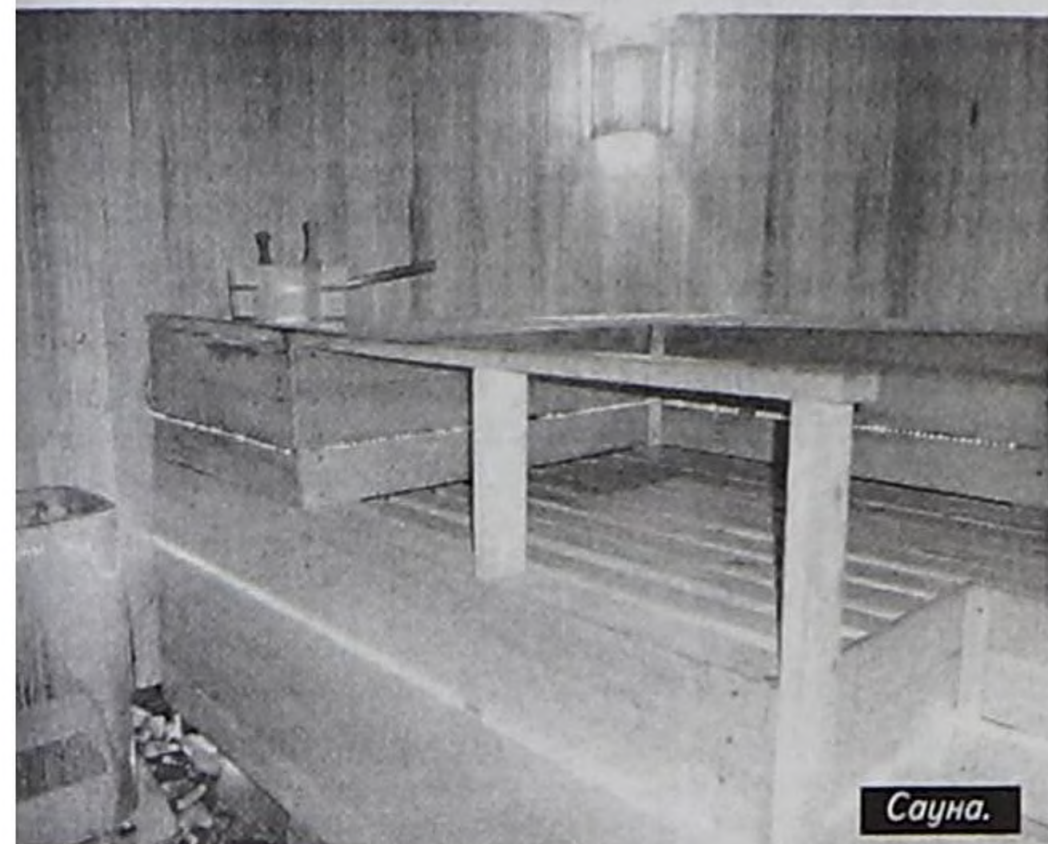
*хуу кижилерниң өнчү-хөреңги үндүрүг,

*организацияларның өнчү-хөреңги үндүрүг,

*чер үндүрүг,

*транспорт үндүрүг.

Федералдыг үндүрүг албанының бо болгаш өске-даа электроннуг сервистери-биле www.r17.nalok.ru деп сайтызындан таныжып ал болур силер.

Сауна.

мазын эки боттандырып н. Кожуунуң Чурттакчы кылга хаара тудар төвүнүн инге турган Каң Донгак ук-маның дузазы-биле боду изнес-планны кылгаш, эги-ок акша алыры-биле ши-скай комиссияны эрткен. дыг 16 кижичөпшээрелди ажил-агының аңгы-аңгы-лдериниң бирээзи ол бол-

тырып, тайылбырын кылбышаан, ниити байдалын хайгаарап турар администратор Роман Демир-ооло-вич Килчин сауна ажилдакчылары-биле өөреникчилер эштип кээрге, оларга арга-сүмезин берип, сугга эштинге өөредип турар. Ханда-гайты суурнуң «Өг-бүлөгө болгаш уругларга социал ачы-дуза чедирер төптүн» хайгааралда турар уруг-ларын неделяда 1 катап халаска

Хандагайтыда бассейн.

Солуннуң дараазында тускай үндүрүлгези май 31, пятницада, үнер.

6
апреля15:00
18:00

Кыс-Халыыр

по мотивам одноимённой тувинской легенды

ПОСТАНОВКА Г. ДОРЖУ
ХОРЕОГРАФИЯ Е. БИДНАЯцена:
150-200р

12+

тел: 8(394-22)-2-11-41

ДАЙНААР СААТ

Тел: 8-923-268-91-59

АРЫГЛАНЫР СААЗЫН

Садып алышчыларның
харылаар телефону:
8-923-268-91-59

Өөредилге болгаш юридиктиг ачы-дуза агентилели

ДЕЛОВОЙ ПАРТНЁР

тел.: 3-33-14, 8-923-548-6666,

e-mail: delovoi-partner@yandex.ru

Даштыкы дылдар:

- Англи
- Япон
- Испан
- Англи дылга чаңгыс аай күрүне шылгалдаларыңа белеткел (ЕГЭ)
- Француз
- Кыдат
- Көрей
- Немец
- Моол

Юридиктиг ачы-дуза:

- юридиктиг айтырыгларга тайылбырлар;
- судка негелде билдиришкени, хомудал билдиришкени, дилег билдиришкени бижири;
- шимчевес өнчүнүң документилен кылыры;
- хамааты, арбитраж болгаш административтиг суд херектеринге төлээ бооп киржири.

ОПТИКА

2-29-30,
6-05-27

Контактные линзы
Цветные линзы
Оправы
Аксессуары и футляры
Солнцезащитные очки (Polaroid)
Очки для водителей
(поляризованные)
Консультация офтальмолога

Наши адреса:

Дом союза
художников,
1 этаж.Торговый
дом Гермес,
2 этаж.Кечил-оола
18,
6-05-27

Комсомольская 23

Акшаны канчап камгалаарыл?

Телефоннар:
8-923-548-77-77 —
шимчевес өнчү килдизи,8-923-547-77-77 —
инвестиция килдизи.

ХАЙДЫП ДЕВЕЛОПМЕНТ

Россияның бай-шыырак хамааттары боттарының акшазын банкыга шыгжаарының орунуга, тудуглар тударыңа кириштирип болур, бо арга өскелеринден ажыктыг, чүге дээрже акша-хөреңгини ынчаар ажыглаары орулгалыг. Бо арганы Knight Frank консалтинг компания хөй чурттарга чоруткан шинчилелдери-биле бадыткал, боду хууда ажыглаар дээш, азы акшазын ажыктыг ажыглаар сорулга-биле шимчевес өнчүнү садып алыр россияжилериниң саны чоокку үеде ийи катап көвүдээр деп санал турар.

Боттарының акша-хөреңги үлүүн чаа тудугларга кириер арга Тываның чурттакчыларында тыптып келген. Республиканың эрге-чагыргазының, Кызыл хоорай чагыргазының болгаш тудугжарның демниг ажылының ачызында ону боттандырып болур апарган.

Тудугга акша-хөреңги үлүүн кириген дугайында керээ — тутунуп турар бажыңга шимчевес өнчү садып алыр дээн хамааты-

ларның тудугга кириген үлүүн чидирбезиниң чүгле чаңгыс камгалалы.

«Хайдып Девелопмент» деп кызыгаарлаттыңан харысалгалыг ниитилелдин специалистери тудугжарның чер участогун чөпшээрэдип алган документилен, тудугнуң төлөвилелин болгаш тудуг тударын чөпшээрээн документилен албан хынаарын саналдап тур.

«Хайдып Девелопмент» кызыгаарлаан харысалгалыг ниитилелдин эксперттери билдиг дузаны дараазында айтырыглар талазы-биле чедирип турар:

- бажың-балгат тудуунга акша-хөреңги үлүүн кириеринге;
- чер участоктарының, бажың-нарның болгаш квартираларның документилен кылдыртып бээринге;
- төлөвилелдер кылырыңа болгаш тудуунуң чаа технологиялары-биле таныштырыңа.

Бистиң адресивис: Кызыл хоорай, Тыва эки турачылар кудумчузу, бажың 1/1.

Эргим, ынак ада-иевис!

Тас-оол Санчыевич, Клара Чамзырновна ДОНГАКТАРГА 65 харлап база кады чурттааныңдан бээр 45 чыл юбилейлери-биле байыр чедирбишаан дараазында одуругларны бараалгаттывыс:

Алдын-чырык өртемчейге бисти чааан Ававыс-даа, ача-ава-даа бо хүн дегне 65 хар бедик артын үнүп келди, Аралажып 45 чыл чурттай берди. Үнген-кирген көвөй чоннуг, Үлгерлиг, топтуг сөстүг, Арбын чонга хүндүткелдиг, Авыралдыг ача-ава, ача-ава Ийи дакпыр юбилейлиг байырында Йөрзеп тур бис, күзеп тур бис: Аары-аржык оюп чорзун, Ажы-төлү өөртүп чорзун, Арбын малы өзүп турзун, Аас-кежиктиг, өөрүшкүлүг, Айтыкчы бооп, баштыңчы бооп, Аравыска ам-даа хөй чыл чурттаар болзун.

Уруглары, күдээлери, огулу, керни уйнуктары, хөй санныг чуржааттырыңдан.

ШЫН

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың
Информатизация болгаш харылзаа
яамызы.Кол редактор
И.М. ДАМБА-ХУУРАК.Индекс 667000. Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100.РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: кол редактор—2-01-35,
хүлээп алышкын өрээли — 2-30-69, редакторнун оралакчызы —
2-19-87, бухгалтерия — 2-18-10.КИЛДИСТЕР: ниитилел-политиктиг килдиз—2-18-10, культура,
өөредилге, көдээ ажыл-агый килдизи — 2-03-88, чагаа — 2-17-09,
реклама килдизи — 8-923-383-78-88, очулга — 2-03-87, үлетпүр —
2-40-77, тел/факс (394-22) 2-17-94.

Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар.

Неделяда үш катап үнер. Хемчээли парлаан 4 ама.

Тираж 9000. Чагыг 35. Номерни парлалгаже дужааганы: график
езугаар — 21.00, херек кырында — 18.00.Расч. счет № 40603810400000000263 Корр.счет № 30101810500000000735
БИК 049304735 ИНН 1701008465 КПП 170101001

ОАО АБ «Народный Банк Республики Тыва» г. Кызыл.

Харылзаа, информация технологиялары болгаш массалыг коммуникациялар
адырыңа хайгаарал талазы-биле федералдыг албаның Тыва Республика талазы-
биле эргелели «Шын» солунну 2012 чылдың декабрь 3-те бүртүкээн. Херечилелдин
дугаары — ПИ № ТУ17-00068. Индекс 11530, 31730.

ООО ИПП «Журналист»-ке парлаан. (г. Абакан, ул. Советская, д. 71).

Солунда парлаттыңан материалдарның авторларының бодалдары редакцияның
туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттыңан саннары болгаш өске-даа фактылары
дыңнадылары дээш авторлар боттары харылаар.